

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

Історичний факультет

Кам'янець-Подільська міська організація Національної спілки
краєзнавців України

Управління освіти та науки Кам'янець-Подільської міської ради

НАУКОВІ СТУДІЇ

УЧНІВ-СТАРШОКЛАСНИКІВ

Випуск 10

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ ЗА ПІДСУМКАМИ РОБОТИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО МІСЬКОГО НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА МАЛОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Кам'янець-Подільський
2024

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка
(протокол №3 від 24 квітня 2024 року)

Рецензент:

С. Копилов, доктор історичних наук, професор, професор кафедри
всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка.

Редакційна колегія:

В. Дубінський, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри
всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного універси-
тету імені Івана Огієнка (співголова редакційної колегії);

С. Мельник, начальник управління освіти і науки Кам'янець-
Подільської міської ради (співголова редакційної колегії);

А. Глушковецький, кандидат історичних наук, доцент, доцент
кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

О. Комарницький, доктор історичних наук, професор, професор
кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного уніве-
рситету імені Івана Огієнка, голова Кам'янець-Подільської міської
організації Національної спілки краєзнавців України (відповідальний
редактор);

С. Морозюк, директор Центру професійного розвитку педагогіч-
них працівників Кам'янець-Подільської міської ради;

І. Паур, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри об-
разотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації
творів мистецтва Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка;

І. Пігович, технічний редактор.

Наукові студії учнів-старшокласників: збірник матеріалів за
підсумками роботи Кам'янець-Подільської філії Малої Академії
наук. Випуск 10 / [редкол.: В. Дубінський (співгол.), С. Мельник
(співгол.) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2024. 148 с.

КРОК ЗА КРОКОМ ДО НАУКОВИХ ВЕРШИН

Мала академія наук відіграє важливу роль у розвитку наукового потенціалу молодого покоління. Заснована з метою виявлення та підтримки обдарованих дітей та молоді, вона пропонує широкий спектр можливостей розвитку творчих здібностей та наукових досліджень.

Головна мета Малої академії наук – створити сприятливе середовище для розкриття талантів учнів у різних галузях науки. Учні занурюються у світ наукових відкриттів, експериментів та досліджень. Тут юні таланти мають змогу змагатися зі своїми однолітками, демонструвати свої досягнення та здобувати цінний досвід. Перемоги на таких змаганнях відкривають перед ними нові перспективи для подальшого розвитку в обраній галузі.

Цього року юні дослідники Кам'янець-Подільської територіальної громади продемонстрували високий рівень підготовки та захоплення наукою. Серед 17 юних науковців відділень історії, філософії та суспільствознавства 7 стали учасниками II обласного етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів Хмельницького територіального відділення МАН України:

- **Глушковецький Ельдар**, здобувач освіти 11 класу Кам'янець-Подільського ліцею, секція: «всесвітня історія», науковий керівник Сидорук С.А. – I місце;

- **Парасунько Олександра**, здобувач освіти 10 класу Кам'янець-Подільського ліцею, секція: «етнологія», науковий керівник Сидорук С.А. – I місце;

- **Ломага Максим**, здобувач освіти 10 класу Кам'янець-Подільського ліцею №7, секція: «історичне краєзнавство», науковий керівник Яблонська Д.Р. – I місце;

- **Катеринчук Богдан**, здобувач освіти 11 класу Кам'янець-Подільського ліцею №9 імені А.М. Трояна, секція: «всесвітня історія», науковий керівник Клімчук Ю.А. – I місце;

- **Климкович Сандра**, здобувач освіти 11 класу Кам'янець-Подільського ліцею №5, секція: «історичне краєзнавство», науковий керівник Ляскович Р.С. – III місце;

- **Карпінська Анастасія**, здобувач освіти 11 класу Кам'янець-Подільського ліцею №3, секція: «правознавство», науковий керівник Клімчук Ю.А. – III місце.

Вітаємо призерів та учасників і бажаємо їм невгамовної цікавості, наполегливості у здобутті нових знань і впевнених кроків на науковій стежині. Нехай ці перемоги стануть поштовхом для подальших звершень в улюбленій царині досліджень!

Олександр Чорненський,
консультант комунальної установи
«Центр професійного розвитку педагогічних працівників
Кам'янець-Подільської міської ради»

Барабаш Софія,
здобувач освіти 10 класу
Кам'янець- Подільського ліцею №10

Науковий керівник: Людкевич Я.А.,
учитель історії Кам'янець-Подільського ліцею №10

ДІЯЛЬНІСТЬ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ОКРУЖНОГО ТА НАДРАЙОННИХ ПРОВІДІВ ОУН (1941-1953 РР.)

Актуальність дослідження зумовлена тим, що в теперішніх умовах загарбницької війни росії проти України, визначається надважливе завдання досліджувати історію боротьби українського народу за незалежність. Першочергово проблематика визвольної боротьби розглядається через призму діяльності Організації Українських Націоналістів (ОУН) та Української Повстанської Армії (УПА). Вони намагались протистояти як нацистським, так і радянським загарбникам, прагнучи відновлення незалежності України.

У загальному, опісля розсекречення радянських архівів, для сучасних дослідників з'явилися можливості дослідження даного сектору української історії. Існує досить вагома джерельна база, та праці з історії України, що висвітлюють загальні проблеми та стосуються діяльності ОУН та УПА на теренах України. Проте досить вузькодослідженим залишається сектор регіональної історії. Саме тому ми відчуваємо потребу дослідити та переосмислити саме діяльність місцевої ланки ОУН рідного краю – Кам'янець-Подільського окружного та надрайонних провідів.

Об'єктом дослідження є – український визвольний рух на центральносхідному Поділлі у 1941–1953 рр.

Предметом дослідження є особливості підпільної діяльності Кам'янець-Подільського окружного та надрайонних провідів ОУН, реорганізації та ліквідація місцевих оунівських структур радянською владою.

Було визначено такі хронологічні межі дослідження: Липень 1941 року (утворення перших осередків ОУН в Кам'янець-Подільському) – липень 1953 року (ліквідація Кам'янець-Подільського окружного проводу радянськими силовими структурами).

Територіальні межі охоплюють тогочасну Кам'янець-Подільську область (з 1945 р. територія Кам'янець-Подільського

окружного проводу поширювалася на Білогірський, Чемеровецький, Ярмолинецький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Проскурівський, а з 1949 р. Вільковецький, Вінницький райони.

Метою роботи є комплексний науковий аналіз і оцінка діяльності Кам'янець-Подільського надрайонного та окружного проводів ОУН. Її реалізація зосереджувалась на вирішенні конкретних завдань: проаналізувати джерела та літературу; визначити причини виникнення та формування осередків ОУН на території Поділля; з'ясувати роль та значення проводів ОУН для визвольного руху на території України; визначити напрями, форми і методи боротьби націоналістичного підпілля в протистоянні радянсько-партійній системі; виокремити особливості Кам'янець-Подільського окружного та надрайонних проводів ОУН з-поміж інших осередків ОУН в Україні; розкрити структуру Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН; з'ясувати причини та наслідки знищення мережі ОУН.

Загалом у визвольному русі Подільського регіону виокремлено такі етапи:

1) липень–листопад 1941 р. – формування оунівських структур унаслідок діяльності похідних груп ОУН;

2) листопад 1941 – лютий 1944 рр. – формування та діяльність Кам'янець-Подільського окружного і надрайонних проводів ОУН; координація з відділами УПА (здійснювали рейди з південної Волині та Тернопільщини) антинацистської та антирадянської боротьби;

3) березень 1944 – липень 1953 рр. – збройно-політичне протистояння з радянським тоталітарним режимом, ліквідація силовими структурами націоналістичного збройного підпілля.

На нашу думку, варто виокремити період остаточної ліквідації підпілля радянською владою – 1950–1953 рр.

У процесі роботи отримані результати, найбільш важливі положення яких полягають у такому:

30 червня 1941 р., через тиждень після нападу Німеччини на СРСР, у Львові ОУН проголосили «Акт відновлення незалежності України». Оскільки німецькі чини не погодились з цим, оунівці були змушені піти у підпілля, а ідеї вищезгаданого акту понесли похідні групи. Південна похідна група, а саме її рій під шифром К-1, очолюваний Козаком Миколою, прибув до Кам'янця-Подільського 21 липня 1941 р. В місті його зустріли представники обласної ексекутивної ОУН. Було створено Обласну Управу Кам'янця Подільського. Очолив її провідник Мико-

ла Козак. Також створено українську обласну міліцію на чолі з Володимиром Зброжиком.

Кам'янець-Подільський окружний провід складався з таких надрайонних проводів: Білогірського, Чемеровецького, Ярмолинецького, Дунаєвецького, Кам'янець-Подільського, Проскурівського, Віньковецького, Вінницького. Варто зазначити, що структура окружного проводу зазнавала змін. Їх можна прослідкувати на картах. Так, Білогірський, Чемеровецький та Ярмолинецький проводи існували з 1941 по 1945 р. Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський та Проскурівський проіснували з 1941 до 1952 р. Віньковецький та Вінницький – з 1949 по 1952 р.

Підпільники стикались з низкою проблем. За період німецької окупації, відбулись чисельні катування та розстріли членів ОУН Кам'янець-Подільського окружного проводу, оскільки німці вважали оунівців «ворогом №1». Водночас велику шкоду приносило комуністичне підпілля та комуністи-партизани. Спостерігався і внутрішній конфлікт між ОУН (б) та ОУН (м), що особливо загострився у 1942 р. Причиною була різниця в поглядах стосовно взаємодії з німецьким керівництвом. Наряду з цим завжди гостро відчувалась недостатність фінансування, озброєння, а найголовніше – людей.

Час від часу відбувались суттєві реорганізації місцевих структур ОУН, а саме взимку 1942–1943 рр., взимку 1944–1945 та в 1949 р. Особливу увагу ми звернули на реорганізацію 1944–1945 рр., оскільки В. Соловей ставить її під сумнів. Зокрема, сумніви у дослідника викликає саме дислокація провідників та їх груп. Так Проскурівський надрайонний провідник Іван Щикульський (позивний «Рубач»), що разом з бойовиками рейдував у Сатанівському районі, хоча ця територія до Проскурівського надрайону не входила.

Проте ми вважаємо, що останній факт зумовлений першочергово географічними особливостями Кам'янець-Подільської області. Місцевість біля Сатанова особлива наявністю Товтрового кряжа, вкритого густим лісом. Також через Сатанівські ліси протікає річка Збруч, що є також межею між Кам'янець-Подільською та Тернопільською областю. Такі особливості надавали змогу непомітно маневрувати на цій території, а в разі потреби перебратись у сусідню область. Тому ми маємо сумніви, що це є показником відсутності реорганізації.

Яскраво проявляється прагнення ОУН(б) перетворити Кам'янець-Подільську область на базу для розповсюдження та зміцнення підпільної мережі у східних областях України, що

підтверджують намагання закріпитися у Вінницькій та Київській областях.

Повернення радянської влади поставило перед підпільниками чергові виклики. Способом вижити стали конспіративні квартири, яких у Кам'янці-Подільському нараховувалось близько 200. Також велике значення мали підпільні друкарні. Вони споруджували на зразок звичайних криївок, але мали більшу площу, кращу шумоізоляцію та вентиляційну систему. Прикладом є друкарня у селі П'ятничани, що відома як друкарня ОУН імені Ярослава Старуха.

Найпідпідшим, та водночас найдієвішим способом боротьби з підпіллям комуністи обрали вербовку підпільників, з яких формували «легендовані» проводи ОУН, які здійснювали провокації серед оунівців та цивільного населення. До прикладу, в 1951–1952 рр. Кам'янець-Подільським легендованим окружним проводом ОУН на чолі з М. Качановським («Скобом») вдалося виманити з підпілля більшість членів окружного й надрайонних проводів.

Після загибелі 1952 р. очільника Подільського краю ОУН Василя Бея («Улас») керівництво підпіллям Кам'янець-Подільської і Вінницької обл. перебрав В. Галаса («Орлан»), який в 1953 р. теж потрапив у пастку.

Отже, усі роки існування, з 1941 по 1953 рік, Кам'янець-Подільський окружний провід боровся за своє існування, спочатку з німецькими окупантами, а згодом з радянськими. Підпільники зазнавали терору, репресій, їх заарештовували. Радянська влада добирала безліч способів знищити підпілля, і в 1953 р. їм, на жаль, це вдалось. Проте, історія Кам'янець-Подільського окружного та надрайонних проводів вчить нас ніколи не здаватись, завжди знаходити способи протистояти ворогу. Бо любов до України, боротьба за неї є завданням кожного свідомого громадянина.

Примітки

1. Гальчак С. Сили національно-визвольного спрямування на теренах Поділля в період нацистської окупації краю. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Вінниця, 2002. Вип. 4. С. 128–138.

2. Гурська О. Внесок ОУН у пропаганду націоналізму довоєнного періоду та у роки Другої світової війни. *Вісник Національного університету «Львівська Політехніка»*. 2010. № 670. С. 151–154.

3. Джерела до історії партизанського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова. Збірник документів / упорядкування, передмова та коментарі В. Г. Берковського. Київ-Хмельницький: ПП Поліграфіст-2, 2015. 440 с.

4. ОУН і УПА в 1945 році: Збірник документів і матеріалів. В 2 ч. Ч. 1. Редколегія: Боряк Г.В., Веселова О.М., Даниленко В.М., Кульчицький С.В. (відпов. редактор). Вступ: Лисенко О.Є. – Упорядники: Веселова О.М. (відпов. упорядник), Гриневич В.А., Сергійчук В.І. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 371 с.

5. Золотар І. ОУН: початок і кінець незалежності. URL: <https://lia.lvivcenter.org/uk/themes/reherit/oun/> (дата звернення: 30.10.2023).

6. Ільницький В. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954 рр.): монографія. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франко. Дрогобич: Посвіт, 2016. 695 с.

7. Климишин М. В поході до волі. Спомини. Детройт, 1987. Т. 1. 429 с.

8. Ковальчук В.В. Діяльність ОУН-УПА на Хмельниччині у 1945–1953 рр. *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 2. С. 147–162.*

9. Коломієць І. ОУН-УПА на Вінниччині в роки боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу. Літин: «Літинська районна друкарня», 2010. 247 с.

10. Літкевич В. С. «Історія села П'ятничани» (1493–1960 роки). Київ: Сучасний письменник, 2011. 252 с.

11. Літопис УПА. Нова серія. Т. 5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВСМВС, МДБ-КДБ (1943–1959) / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. Київ; Торонто, 2002. Кн. 2: 1946–1947. 574 с.

12. Літопис УПА. Нова серія. Т. 7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВСМВС, МДБ-КДБ (1943–1959) / Упоряд. М. Деркач, А. Кентій, В. Лозинський, І. Павленко. Київ; Торонто, 2003. Кн. 4: 1949–1959. 716 с.

13. Літопис УПА. Нова серія. Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944–1946. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, С. Кокін. Київ; Торонто, 2006. 1445 с.

14. Мизак Н.С., Горбатюк В.І. За тебе, свята Україно. *Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА*: Кн.5. Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2006. 349 с.

15. ОУН в 1942 році. Документи / Упоряд. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 243 с.

16. ОУН і УПА в 1944 році: Документи в 2 ч. / Упоряд. О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В.Сергійчук; відп. ред. С.Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Ч. 1. 292 с.

17. Польова Ю. Крах Кам'янець-Подільського окружного проводу Українських Націоналістів у 1951–1952 рр. *Гілея: науковий вісник*. Зб. наук.праць. Київ, 2011. Вип. 50(8). С. 174–179.

18. Польова Ю. Ліквідація надрайонних проводів Кам'янець-Подільського округу ОУН(б) у 1951–1952 рр. URL: <https://bandera.lviv.ua/likvidacija-nadrajonnyh-provodiv-kamjanec-podilsko-ho-okruhu-ounb-u-1951-1952-g/> (дата звернення: 01. 11.2023).

19. Русначенко А. М. Народ збурений: Нац.-визвол. в Україні й нац. Рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках. Київ: Унів. Вид-во «Пульсари», 2002. 519 с.: іл.

20. Сергійчук В. Український здвиг: Поділля. 1939–1955. Київ: Українська видавнича спілка, 2005. Т. 4. 840 с.

21. Слободянюк П.Я. та ін. Воєнне лихоліття на Поділлі (1941 – 1945 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2007. С. 228–230.

22. Соловей В. Вінницький надрайонний провід ОУН (б): структура, пропагандивні заходи (1949–1951). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2017. Вип. 29: Primum agere. Ювілейний збірник на пошану Миколи Литвина. С. 229–237.

23. Соловей В. Діяльність Кам'янець-Подільського надрайонного проводу ОУН(б) в 1948–1952 рр. *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha 4 – Nusle, 2017. Svazek 3. 4. Vydání. S. 35–41.

24. Соловей В. Діяльність похідних груп ОУН (б) у Кам'янець-Подільській області в 1941–1942 роках. *Військово-науковий вісник*. Львів: НАСВ, 2016. Вип. 26. С. 159–173.

25. Соловей В. О. Діяльність підпілля ОУН на центрально-східному Поділлі (1941–1953) : дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2018. 230 с.

26. Соловей В. Особливості етнокультурного та політичного життя на Поділлі в роки нацистської окупації. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2016. Вип. 9. С. 140–152.

27. Соловей В. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього життя на Поділлі в 1941–1944 рр. (за матеріалами місцевої періодики). *Збірник праць науково-дослідного інституту пресознавства*. Львів, 2015. Вип. 5 (23). С. 189–202.

28. Соловей В. Підпільні друкарні та схрони ОУН (б) на території Кам'янець-Подільської області (1948–1951). *Емінак: науковий щоквартальник*. Київ-Миколаїв, 2017. № 1 (17) (січень-березень). Т. 4. С. 59–64.

29. Соловей В. Рейди УПА на Поділлі в 1943 році. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2017. Вип. 30: Український визвольний рух ХХ століття. С. 192– 200.

30. Стасюк О. Облаштування та оснащення підпільних друкарень ОУН. *Український визвольний рух*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2011. № 15. С. 61–118.

31. Хобот П. Створення Південної похідної групи ОУН(Б) та її діяльність протягом 1939–1941 рр. *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 20. С. 156– 168.

32. Штогрін І. Розстріл полонених вояків УНР у Базарі: 100-річчя злочину більшовиків. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rozstril-polonenykh-vojakiv-unr-u-bazari/31573289.html> (дата звернення: 05.11.2023).

Віщак Артур,
учень 11 класу Кам'янець-Подільського ліцею
з посиленою військово-фізичною підготовкою
Хмельницької області

Науковий керівник: Гринюк Л.О.,
вчитель історії Кам'янець-Подільського ліцею
з посиленою військово-фізичною підготовкою
Хмельницької області

ПЕРША КАВ'ЯРНЯ НА ПОДІЛЛІ: МІФИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ

На думку деяких дослідників, перші кав'ярні в Україні з'явилися в середині XVII століття у Кам'янці-Подільському. В значній мірі цьому посприяло захоплення міста османами. Кам'янецький ейялет був найпівнічнішою адміністративною одиницею Османської імперії у 1672–1699 рр. Турецька військова присутність на цій території була недовгою, однак залишила відчутний слід у матеріальній культурі населення міста [1, с. 207].

У 2016 р. на розкопці загальною площею понад 177 м² на площі Польський ринок у Кам'янці Подільському був досліджений «закритий» комплекс часів Подільського ейялету. Це само по собі є великою удачею, тому що «закриті» комплекси такого типу трапляються дослідникам османських пам'яток досить рідко. Водночас було досліджено кілька інших археологічних об'єктів та з'ясовано періоди заселення та використання цієї території [3, с. 9].

Наявні історичні джерела свідчать про залишки османської кав'ярні в Кам'янці-Подільському у вигляді глинобитної споруди з дерев'яним каркасом на кам'яному фундаменті всередині якої знайдено велику кількість пам'яток матеріальної культури (3000 артефактів). Історія діяльності османської кав'ярні на території міста Кам'янця-Подільського в період турецького панування в історіографії досліджена недостатньо та фрагментарно, тому актуальність запропонованого дослідження зумовлена необхідністю цілісного, комплексного вивчення історичних джерел обраної проблематики.

Мета дослідження полягає в тому, щоб у результаті критичного опрацювання здобутків історіографії, матеріалів історичних джерел дослідити раніше невідомі факти існування османської кав'ярні на території міста Кам'янця-Подільського як ілюстрацію епохи, джерело до вивчення подільського регіону та вітчизняної історії в цілому.

На розкопі площі Польський ринок у м. Кам'янець-Подільському було досліджено кілька археологічних об'єктів і з'ясовано періоди заселення та використання цієї території. Найранішими слідами освоєння ділянки є скупчення кераміки та обмазки трипільської культури. Переважна більшість знахідок належала до періоду Кам'янецького ейялету. Торговий характер споруди обумовлений знахідками османських вагових гирьок і монет. Всього було виявлено 21 пара Мехмета IV (1648–1687 рр.) і 10 мангірів Сулеймана II [7, с. 184]. Також проаналізовано колекцію керамічного посуду із заповнення споруди. За формою фрагменти належать до горщиків, глеків, глеків-водолив, мисок, мисоктазів, тарілок, макітер та покришок. Водночас було проаналізовано кілька фрагментів, що можуть бути кухлями та келихами, а також скарбничку та підсвічник [2, с. 355].

Основну частину знахідок (50%) складають порцелянові кавові чашечки китайського виробництва епохи імператора Кансі (1662–1722 рр.) династії Цін (1644–1911 рр.). Знахідки порцелянових кавових чашечок з монохромними поливами на розкопі «Польський ринок» складають 9% від їх загальної кількості. Набір досліджених кавових чашечок, серед яких є так звані «керамічні маркери», дозволяє датувати приміщення кав'ярні кінцем XVII ст. (це датування підтверджується монетним матеріалом). До таких маркерів належать, наприклад, кютах'янські розписні фаянсові чашечки. Як відомо, поліхромний розпис на ці вироби турецькі майстри-керамісти стали наносити не раніше першої половини XVIII ст. [6, с. 131]. Тому, відсутність серед знахідок із розкопок кав'ярні на об'єкті Польський ринок кютах'янських кавових чашечок із поліхромним розписом, за наявності чашечок із синьо-білим розписом, свідчить про те, що ця будівля функціонувала якраз за часів Кам'янецького ейялету. Колекція кавових чашечок із розкопу на Польському ринку була найбільшою серед отриманих археологічними методами колекцій [5, с. 109].

Під час дослідження розкопу на Польському ринку було також знайдено 1219 інвентарних одиниць люльок для паління та їх фрагментів. Більшість люльок оздоблені штампованим орнаментом. Було виділено 30 видів люльок та 11 робочих груп. Переважна більшість виявлених люльок (96–97%) належать до періоду Кам'янецького ейялету (1672–1699 рр.). Насамперед, на це вказує місце розташування переважної їх більшості (у межах закритого комплексу). Датування періодом Кам'янецького ейялету інших люльок, виявлених за межами споруди «кав'ярні», відбувалось

шляхом зіставлення з люльками із закритого комплексу, а також із численними аналогіями з провінцій Османської імперії [3, с. 35].

Для багатьох люльок аналогій не виявлено. Це пов'язано не стільки з унікальністю самих зразків, скільки зі станом вивчення люлькових колекцій і їх публікацією. Утім, нині колекція люльок із розкопу на Польському ринку є найбільшою з опублікованих колекцій XVII ст., отриманих археологічним методом [3, с. 66].

Концентрація великої кількості знайдених артефактів в одному місці пояснюється, по-перше, порівняно великою кількістю військового гарнізону, який нараховував понад 3000 осіб, і невеликою площею міста, де вони розміщувались. По-друге, накопичення люльок і чашок в одному місці було пов'язане з раптовим знищенням кав'ярні внаслідок гарматного обстрілу і пожежі. Будівля згоріла під час одного з артилерійських обстрілів міста, що був частиною польської кампанії з повернення Кам'янця-Подільського до складу Речі Посполитої [8, с. 209]. Одна з найбільших військових акцій сталася у 1687 р. Після припинення функціонування кав'ярні у 1680 р., у південній частині «довгого будинку» продовжила функціонувати або була заново створена майстерня із обробки металу [4, с. 130].

Проведене дослідження дало підстави обґрунтувати такі висновки:

1. Досліджено, що історичний розвиток Поділля у 1672–1699 рр. відбувався під впливом суспільно-політичних та економічних змін, організованих новою османською владою.

2. З'ясовано, що в період існування Кам'янецького ейялету в місті Кам'янці-Подільському була розташована османська кав'ярня. Зрозуміло, що на території Османської імперії в Північному Причорномор'ї, десь у Криму, можливо, кав'ярні були й раніше, однак на території материкової України – це, безперечно, перший такий заклад.

3. На основі характеристики матеріалів історичних джерел доведено, що у споруді османської кав'ярні в Кам'янці-Подільському та за її межами були знайдені люльки та чашки, що мають велику кількість аналогів у комплексах із «османськими» матеріалами з території Європи та Малої Азії.

4. Проаналізовано джерелознавче значення історичних матеріалів щодо існування османської кав'ярні в місті Кам'янці-Подільському.

Загалом, османська кав'ярня є унікальним об'єктом часів Кам'янецького ейялету з великою кількістю пам'яток матеріальної культури та становить історичну цінність для Подільського краю.

Примітки

1. Біляєва С. Слов'янські та тюркські світи в Україні. Із історії взаємин у XIII–XVIII ст. Київ, 2012. 276 с.
2. Нечитайло П.О. Керамічний посуд із закритого комплексу кінця XVII століття у Кам'янці-Подільському (Польський ринок, яма 2). *Превентивна археологія в Україні*. 2018. Вип. 1. С. 353–366.
3. Нечитайло П. Османська кав'ярня в Кам'янці-Подільському. Том I: Польові роботи, керамічний посуд, люльки. Київ; Кам'янець-Подільський: Охоронна археологічна служба України, 2022. 296 с.
4. Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. 384 с.
5. Старенький І. Археологічні дослідження у Кам'янці-Подільському в 2015 р. *Праці центру пам'яткознавства*. Київ, 2016. Вип. 29. С. 101–116.
6. Старенький І., Нечитайло П. Майстерня з виготовлення металевого посуду другої половини XVIII ст. з площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському. *Хмельницькі краєзнавчі студії*. 2018. Вип. 13. С. 129–132.
7. Старенький І., Нечитайло П. Нумізматичний матеріал із розкопок на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському в 2016 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2017. Вип. 26. С. 182–189.
8. Старенький І., Нечитайло, П. Комплекс османських знахідок з кольорового металу другої половини XVII ст., з розкопок 2016 року на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. 2017. Вип. 6. С. 207–213.

Глушковецький Ельдар,
здобувач освіти 11 класу
Кам'янець-Подільського ліцею

Науковий керівник: **Сидорук С.А.,**
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка

ЕКОНОМІЧНА СПІВПРАЦЯ ЛИТВИ ТА УКРАЇНИ У 2013–2023 РР.

Одним із найважливіших векторів співпраці Литви та України є співробітництво в економічній сфері. Це було документально підтверджено вже 8 лютого 1994 р. укладанням угоди між Урядом України та Урядом Литовської Республіки про сприяння та взаємний захист інвестицій [4]. Литовська Респуб-

ліка традиційно є найбільшим торговельним партнером України серед країн Балтії.

Заявлена у заголовку тема, з огляду на її сучасність, не може бути не актуальною. З тієї ж причини її історіографія знаходиться у стані формування. Тому більшість аналітичних статей, які можна знайти у засобах масової інформації, мають, наразі, радше, статус джерел ніж історіографічних праць.

На початку досліджуваного періоду темпи економічної співпраці, зокрема в аграрній сфері, між державами дещо знизилися. Так, за 11 місяців 2015 р. товарообіг сільськогосподарської продукції між Україною та Литвою склав 109,5 млн дол. США що на 63 млн дол. США менше порівняно з показниками 2014 р. Експорт – 87,8 млн дол. США, що на 54,7 млн дол. США менше порівняно з аналогічним періодом минулого року. Експортувалась переважно така продукція: залишки і відходи харчової промисловості – 20,9 млн дол. США; зернові злаки – 16,5 млн дол. США; олія – 13,8 млн дол. США; какао-боби, продукти з нього, шоколад – 5,2 млн дол. США. Імпорт – 21,7 млн дол. США, що на 8,2 млн дол. США менше. Імпортувалися також: тютюн та вироби з нього – 5,8 млн дол. США; спирт – 4,0 млн дол. США; готові чи консервовані продукти з риби та ракоподібні – 3,1 млн дол. США; м'ясо та субпродукти – 2,03 млн дол. США [6].

Це стало предметом обговорення на початку 2016 р. під час зустрічі заступника Міністра з питань європейської інтеграції Владислави Рутицької та Марюса Януконіса, Надзвичайного та Повноважного Посла Литовської Республіки в Україні. Сторони домовилися, що Литовська Республіка та Україна продовжать планомірний і взаємовигідний розвиток торговельно-економічних відносин у сфері АПК. Також посадовці обговорили спільні візити та серію експертних консультацій щодо надання державної підтримки виробникам сільськогосподарської продукції та розвитку підприємницьких ініціатив у сільській місцевості [6].

За результатами 2019 р. Литва посіла 11 місце (після Швейцарії та Румунії) за обсягами двосторонньої торгівлі товарами між Україною та країнами Європи з питомою вагою 3,2% від загального обсягу. За результатами 2020 р. Литва посіла 10 місце (після Чехії та Румунії) за обсягами двосторонньої торгівлі товарами між Україною та країнами Європи з питомою вагою 3,6%. За підсумками 2021 р. Литва посідає 13 місце (після Великої Британії та Словаччини) за обсягами двосторонньої тор-

гівлі товарами між Україною та країнами Європи з питомою вагою 3,4% від загального обсягу [3].

У 2021 р. обіг товарами та послугами між Україною та Литвою становив рекордні 2 млрд 004,1 млн дол. США, відбулось збільшення на 49,5%. При цьому експорт українських товарів та послуг до Литви становив 643,5 млн дол. США та збільшився на 31,8%. Імпорт товарів та послуг з Литви в Україну становив 1 млрд 360,6 млн дол. США, що на 59,7% більше ніж у 2020 р. Сальдо торгівлі з Литвою було негативне і становило – 717,1 млн дол. США [3].

У структурі експорту українських товарів до Литви переважали поставки: деревини і виробів з деревини (11,4%); чорних металів (11,4%); реакторів ядерних, котлів, машин (7,8%); палива мінерального, нафти і продуктів її перегонки (7,0%); алкогольних і безалкогольних напоїв та оцту (6,5%); жирів та олій тваринного або рослинного походження (5,6%); пластмас, полімерних матеріалів (5,0%). У структурі імпорту з Литви домінують поставки: палива мінерального, нафти і продуктів її перегонки (53,5%); добрив (19,2%); пластмас, полімерних матеріалів (5,8%); реакторів ядерних, котлів, машин (2,6%); засобів наземного транспорту (3,7%); електричних машин (1,7%) [3].

За січень-квітень 2022 р. товарообіг між Україною та Литвою становив 403,6 млн дол. США, що на 10,6% або 47,7 млн дол. США менше обсягів торгівлі товарами за відповідний період минулого року. Обсяг експорту українських товарів до Литви становив 197,3 млн дол. США та збільшився на 28,8% у порівнянні з відповідним періодом минулого року, обсяг імпорту зменшився на 30,8% та становив 206,3 млн дол. США. Сальдо у торгівлі товарами за цей період негативне для України і становить – 9,0 млн дол. США [3].

У структурі експорту українських товарів до Литви переважають поставки: алкогольних і безалкогольних напоїв та оцту (15,7%); палива мінерального, нафти і продуктів її перегонки (14,1%); деревини і виробів з деревини (11,9%); чорних металів (8,4%); зернових культур (5,7%); котлів, машин (4,9%); пластмаси, полімерних матеріалів (4,0%); залишків і відходів харчової промисловості (3,7%) жирів та олій тваринного або рослинного походження 93,1%); фармацевтичної продукції (2,9%); меблі (2,3%). У структурі імпорту литовських товарів домінують поставки: палив мінеральних; нафти і продуктів її перегонки (47,4%); добрив (21,8%); пластмас, полімерних матеріалів (5,9%); засобів наземного транспорту (3,6%); електричних ма-

шин (2,2%); паперу та картону (1,9%); продуктів неорганічної хімії (1,8%); котлів, машин (1,4%) [3].

За даними Національного банку України станом на 31 грудня 2021 р. Литовська Республіка інвестувала в економіку України 212,7 млн дол. США прямих інвестицій. Найбільший обсяг інвестицій залучено до сфери оптової та роздрібною торгівлі та операцій з нерухомим майном і фінансово-страхову діяльність [3].

8 липня 2021 р. відбулася зустріч першого заступника Міністра економіки України Володимира Гринюка з Віце-міністром економіки та інновацій Литовської Республіки Йовітою Нелюпшиєне з метою обговорення ключових питань двосторонньої співпраці в галузі економіки. Володимир Гринюк зазначив, що Литва залишається стратегічним торговельно-економічним партнером України, який входить в ТОП-10 країн за обсягами двосторонньої торгівлі товарами між Україною та країнами Європи [5].

Сторони також обмінялися інформацією про торговельні та інвестиційні можливості обох країн. Серед перспективних напрямів українсько-литовського співробітництва є співпраця в сфері промисловості, поставки в Литву продукції машинобудування, в тому числі для агропромислового комплексу, організації спільних підприємств за виробничою кооперацією, також сфери авіабудування, суднобудування, цифрових технологій, телекомунікацій та логістики. Окремо, українська сторона подякувала литовській стороні за підтримку України на політичному рівні та забезпечення інтересів України у співробітництві з ЄС [5].

Співпраця в економічній сфері продовжилася після повномасштабного вторгнення Росії. 7 вересня 2023 р. під головуванням Віце-прем'єр-міністра з відновлення України Міністра розвитку громад, територій та інфраструктури України Олександра Кубракова та міністра економіки та інновацій Литви Аушріне Армонайте відбулось 21-ше засідання українсько-литовської міжурядової Комісії з питань торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва [1].

У засіданні взяли участь представники міністерств, відомств та інших державних установ України та Литви, а також бізнес-середовища обох країн. Під час засідання обговорено актуальні питання двосторонньої взаємодії у різних сферах: торговельно-економічній галузі, у сферах транспорту та електронних комунікацій, енергетики та енергетичної безпеки, сільського господарства, охорони здоров'я, щодо впровадження

реформ, відновлення та реконструкції України, мобілізації міжнародної фінансової, технічної та гуманітарної допомоги Україні, промисловій кооперації, у галузі дослідження та використання космічного простору в мирних цілях, а також обговорено співпрацю на рівні ділових кіл та асоціацій бізнесу. За даними української статистики, у першому півріччі 2023 р. товарообіг між Україною та Литвою становив 990,8 млн дол. США і збільшився на 53,5% порівняно з відповідним періодом минулого року [1]. За свідченням Оксани Вальонене в Литві продаються та користуються попитом багато українських продуктів харчування: олія, цукерки, алкогольні та безалкогольні напої тощо [2].

Отже, співробітництво між Литвою та Україною в економічній галузі відзначається системністю та постійністю. Україна є одним із найважливіших торговельних партнерів Литви. Литва прагне поглиблювати співпрацю та зробити вагомий інвестиційний внесок у відбудову України після завершення війни. Міждержавні відносини у культурно-гуманітарній сфері різноманітні та динамічні. Присутність України у культурно-інформаційному просторі Литовської Республіки та Литви в Україні досить потужна та різновекторна.

Примітки

1. Відбулось 21-ше засідання українсько-литовської міжурядової Комісії з питань торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва. 07.09.2023. URL: <https://lithuania.mfa.gov.ua/news/vidbulos-21-she-zasidannya-ukrayinsko-litovskoyi-mizhuryadovoyi-komisiyi-z-pitan-torgovelfno-ekonomichnogo-ta-naukovo-tehnicnogo-spirvobitnictva> (дата звернення: 04.12.2023).

2. Інтерв'ю з литовською вченою українського походження, науковою співробітницею Інституту історії Литви, Оксаною Вальонене записане автором 07.03.2024 р.

3. Торговельно-економічне та інвестиційне співробітництво між Україною та Литовською Республікою. 04.08.2022. URL: <https://lithuania.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/3542-stan-torgovelyno-jekonomichnih-vidnosin/3546-trade-and-investment> (дата звернення: 04.12.2023).

4. Угода між Урядом України та Урядом Литовської Республіки про сприяння та взаємний захист інвестицій. 08.02.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440_417#Text (дата звернення: 04.12.2023).

5. Україна та Литва поглиблюють двосторонню співпрацю в економічній сфері 09.07.2021. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?isSpecial=True&lang=ukUA&title=UkrainaTaLitvaPoglibliiuitDvostoronni>

u SpivpratsiuVEkonomichniiSferi&showMenuTree=true (дата звернення: 04.12.2023).

6. Україна та Литва продовжать розвиток торговельно-економічних відносин у сфері АПК. URL: <https://minagro.gov.ua/news/ukraina-ta-litva-prodovzhat-rozvitok-torgovelnno-ekonomichnikh-vidnosin-u-sferi-apk> (дата звернення: 04.12.2023).

Грозний Артур,
здобувач освіти 11 класу
Кам'янець-Подільського ліцею №16

Науковий керівник: **Сльозкін М.О.,**
молодший науковий співробітник Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника,
магістр історії та археології

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПОЛЕ СПІВПРАЦІ ТА ТОЧКИ НАПРУГИ

На рубежі XIX та ХХ ст. українці ще належали до «неісторичних» націй, оскільки не мали власної державності. Проте, вже в той час національна еліта виробляла погляди на низку проблем, котрі належало вирішувати зі здобуттям незалежності. Однією з таких була проблема міжетнічних взаємин у межах Російської імперії. Формування на сторінках преси українського бачення розв'язання національного питання цікаве не лише з наукового погляду, але й значимості цього питання для сьогодення.

Питання конструювання образу «свій/чужий» в контексті міжнаціональних взаємин тривалий час не вивчалось вченими. Проте, певні аспекти цієї проблеми все ж висвітлювалися у історіографії. Важливою для осягнення проблеми міжнаціональної взаємодії є праця «Дослідження історії», авторства А. Тойнбі, відомого британського історика. В ній учений, відмовляючись від т.зв. «лінійної світової історії» зазначає на існуванні 11 різних цивілізацій та вказує на неможливості уникнення зіткнень між ними [12].

Важливою для дослідження «образу іншого» на теренах Правобережної України є монографія В. Романцова, в якій автор порівнює етнічний склад населення Правобережної України на поч. ХХ ст., зазначає на професійній спрямованості представників кожної національності [11].

Про формування своєї «зони комфорту» – етнічних та політичних кордонів, окреслених представниками української інтелігенції в ХІХ – на поч. ХХ ст. йдеться у праці В. Кабузана [4]. В цьому контексті варто згадати праці І. Гирича, який акцентує увагу на «розпорошеність» власне українського населення та певну кризу в питаннях його об'єднання [3].

Важливою для осягнення проблеми імагології є колективна монографія, видана під ред. В. Масненка. У науковій праці розглядаються конфліктні історичні дискурси на «польсько-білорусько-українському кордоні», що були виявлені в контексті дослідження конструювання в історичній пам'яті образів ворога по лінії «українці-поляки-білоруси» [6].

Українсько-юдейські міжнаціональні відносини висвітлив М. Андрійчук, який у власному монографічному дослідженні детально проаналізував українсько-єврейський дискурс, що розгортався в др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. у періодичних виданнях та зацентрував увагу на поглядах українських інтелектуалів стосовно взаємин із юдейською частиною населення Правобережжя та рефлексію на ці погляди збоку юдеїв [1].

Синтетичне поєднання соціальної історії з ментально-світоглядними особливостями українського селянства відображено в монографії Ю. Присяжнюка, котрий на основі вивчення архетипів, цінностей, соціальних норм українського селянства схарактеризував те, яким чином українське селянство відкликалося на модернізацію суспільства, його роль у процесі націотворення [9, 10].

Сучасній науці відомо, що на певному кризовому етапі розвитку народів однієї великої держави, на рівні національного самоусвідомлення кристалізується ідея державницького суверенітету, тобто – відокремлення одного етносу в свою власну державу. Тут досить часто у певний спосіб можна спостерігати явище, котре досить часто називають «конфліктністю сусідських історичних пам'ятей» [6, с. 94].

Цю тезу ми простежуємо в концепції англійського мислителя А. Тойнбі. Він висловлювався про неможливість уникнення конфронтацій між різними етнонаціональними спільнотами [12, с. 47–48].

Важливою складовою частиною цих процесів націотворення є трансформування локальної історії в «національні міфи», що в поєднанні з актуалізацією у свідомості різних народів відмінностей у традиціях, віруваннях, політичних уподобаннях неминує призводило до конфронтації та міжетнічних

конфліктів, котрі відбуваються у багатонаціональному (поліетнічному) суспільстві, яким і була Російська імперія на рубежі XIX–XX ст. [6, с. 12].

На початку XX ст. населення Правобережних губерній Російської імперії було доволі строкатим, адже поряд з українцями тут мешкала значна частина представників інших національностей. Відтак, у той час українці активно контактували з росіянами та поляками. Щодо представників єврейського етносу, то до кінця XIX ст. вони мешкали на території т.зв. «смуги осілості», яка у тому числі включала Правобережні землі [4, с. 394].

Наприкінці XIX ст. на Правобережній Україні основу етнічного складу населення складали українці. Так, в Київській губернії 2 млн 819 тис. осіб ототожнювало себе з українцями, що відповідало 79,2% від загальної кількості губернського населення. У Волинській губернії мешкало 2 млн 95,6 тис українців (70,1% від загального складу населення), Подільська губернія населяла – 2 млн 442,8 тис українців (80,9% від усього населення губернії) [11, с. 42].

3-поміж інших етносів, що населяли Правобережну Україну найбільша частка належала росіянам. Наприкінці XIX ст. в усіх Правобережних губерніях мешкало близько 413 тис. представників російського етносу, що складало 4,3% від усього населення [11, с. 45]. Найбільше представників титульної нації імперії мешкало на теренах Київської губернії – 209 тис. (бл. 5,9%), Волинську та Подільську населяли 104889 (бл. 3,5%) та 98984 (бл. 3,3%) відповідно [8, с. 123].

Київщина, Волинь та Поділля стали регіонами найвищої концентрації юдейського населення в Росії. Чисельність євреїв у Правобережній Україні станом на 1897 р. сягала 1 млн 380 тис. осіб. Ця частка хоч і не мала великої переваги відносно усього загалу, але була значною і відповідала 24,5% усієї повноти юдейського населення імперії Романових [2, с. 167–168].

Перепис населення 1897 р. засвідчив зменшення частки польського населення. Так, згідно з переписом на Правобережній Україні мешкали понад 322 тис. поляків. У відсотковому співвідношенні це складало 3,4% від загальної кількості населення. Найбільше поляків проживало на території Волинської губернії (бл. 5,7%), на Поділлі – 69156 осіб (бл. 2,3%). На теренах Київської губернії проживали 68791 осіб (бл. 1,9%) [8, с. 121].

Етнічна строкатість Правобережної України обумовлювала етно-соціальну структуру населення краю. Згідно з законодавством імперії Романових державою наприк. XIX ст. визнавало-

ся чотири основні стани – дворяни, духовенство, міські та сільські обивателі (міщани та селяни), хоча насправді станів було значно більше. Так, духовенство поділялося на біле (приходські священики) та чорне (ченці-монахи), міське середовище вміщувало на «почесних громадян», ремісників та купців, існував особливий військовий стан тощо [8, с. 119].

На рубежі XVIII–XIX ст. більшість поляків Правобережжя належала до шляхетського стану. Законодавство імперії Романових зрівнювало їх у правах із російським дворянством [8, с. 127–128].

Лише в м. Києві на кін. XIX – поч. XX ст. проживало понад 44 тис. поляків, що відповідало бл. 9,5% від усього населення. Щоправда, дослідники міського середовища та імперські чиновники при визначенні приналежності до польського етносу керувалися релігійним критерієм. Вони прирівнювали поняття «католик» та «поляк», чим фактично формували стереотип тожності цих «образів» [5, с. 20–21].

Польська частина населення Правобережних губерній у XIX ст. відзначалася організацією освітньої діяльності, яка, хоч і провадилася без «координаційного центру», проте мала значні успіхи. Відомий польський дослідник, професор Маріуш Коженювський зазначав, що: «кожен польський дім у Кам'янці-Подільському становив таємний освітній заклад». Обумовлювалося це заснуванням у місті товариства «Освіта», котре проводило навчальний процес за програмами варшавських освітніх закладів [5, с. 146].

Більшість поляків Правобережної України належали до поміщицьких родин, значна частина з яких демонстративно саботувала розбудову системи російських закладів освіти. Так, адміністрація князя Романа Сангушка (1832–1917) саботувала відкриття школи у повітовому центрі – місті Заславі (суч. – м. Ізяслав), що перебувало у володінні князя. Подібні зухвалі вчинки не залишилися осторонь керівника Південно-Західного краю, генерал-губернатора Дмитра Бібікова. Пріоритетним для чиновника було завершення коренізації нової адміністрації на території Правобережжя. Необхідним інструментом для цього він вважав негайну ізоляцію молодих поляків від католицької церкви. Петербурзькими урядовцями прагнення генерал-губернатора були підтримані та трансформовані в ідею «піклування про молоде покоління», тобто створення пансіонатів для польської молоді. Саме в цих установах мало відбуватися «виховання» польської молоді в «дусі підданства імператору» [7, с. 210].

Найменш урбанізованою частиною населення були українці, переважна більшість яких мешкали у сільській місцевості та займалися сільським господарством. Українці мали не лише відповідну підготовку, а й усталені специфічні традиції. Відомий британський соціолог Теодор Шанін називав селянина «великим незнайомцем», вказуючи на унікальність землеробського (фермерського) світогляду, усталеність та відокремленість селянської культури від міського (урбанізованого) середовища [14].

Землеробська праця вважалася однією із найголовніших життєвих цінностей у традиційному «середньовічному» світогляді. Найвищою економічною цінністю селяни вважали землю. Якщо розподіл матеріальних багатств регулювався звичаєвим правом, то «батьківський спадок» – землю не можна було продавати ні у якому разі. Кожен селянин володів виключно продуктом своєї важкої праці [9, с. 38–40].

Модернізаційні процеси поч. ХХ ст. позитивно відобразилися у збільшенні кількості міст. Це було наслідком стрімкого росту на теренах Наддніпрянщини важкої промисловості, розвитку транспортних вузлів. Саме завдяки індустріалізації з'являлася велика кількість вакантних робочих місць, внаслідок чого шаленими темпами розвивалися молоді міста. Насправді, процеси урбанізації, з слів дослідників, були побічним ефектом стрімкої індустріалізації [13, с. 105].

Відтак, у історичний момент піку назрівання антисемітизму в Російській імперії, внаслідок емоційного соціально-політичного протистояння та посилення економічної кризи (яка, за різними свідченнями наближалася до катастрофи) з «легкої руки» імперської влади відбувся сплеск, який і втілювався у єврейських погромах. Утім, у науковій роботі наголошується на тому, що значна частка представників української інтелігенції, українська преса були противниками репресивних заходів, які проводилися чорносотенними рухами та підтримували заходи щодо захисту іудейського населення імперії. У ході дослідження нами простежено погляди представників українського національного руху на взаємини із самодержавством.

Примітки

1. Андрійчук М. Українсько-єврейський дискурс: висвітлення міжнаціональних взаємин у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-рр. ХІХ ст. – початок ХХ ст.). Київ: НТУУ «КПІ», 2013. 224 с.

2. Гаухман М.В. Російська національна політика щодо єврейського питання в Правобережній Україні (1905–1914 рр.). *Вісник Луган-*

ського національного університету імені Тараса Шевченка. *Історичні науки*. 2010. Вип. 19. С. 166–177.

3. Гирич І.Б. Концептуальні проблеми історії України. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. 224 с.

4. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. Москва: Наука, 2006. 658 с.

5. Коженювський М. За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905-1920 роках. Київ, 2015. 654 с.

6. Масненко В.В. Історичні образи «сусідів» на українсько-польсько-білоруському прикордонні: міфи – студії – пам'ять. Колективна монографія. Черкаси: ФОП Гордієнко Є.І., 2018. 396 с.

7. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття). Київ, 2012. 492 с.

8. Поліщук Ю. Етносоціальні трансформації на Правобережжя України наприкінці XVIII – на початку XX століття. *Наукові записки Інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 6. С. 116–134.

9. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.: монографія. Черкаси: Вертикаль, 2007. 640 с.

10. Там само.

11. Романцов В.О. Українці на одвічних землях (XVIII – початок XXI століття). Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2004. 199 с.

12. Тойнбі А. Дослідження історії. Том 1. (В. Шовкун (ред. пер.). Основи, 1995. 614 с.

13. Фицик Л. А. Урбанізаційні процеси на українських землях у складі Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст. *Південний архів (історичні науки)*. Вип. 41. С. 102–109.

14. Шанин Т. Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире / пер. с англ. (А. В. Гордон (ред.)). Москва: Прогресс-Академия, 1992.

Карпінська Анастасія,

здобувач освіти 11 класу

Кам'янець-Подільського ліцею № 3

Науковий керівник: Клімчук Ю.А.,

доктор філософії в галузі історії

ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ДОПОМОГИ

Невід'ємною складовою реалізації традицій благодійності в незалежній Україні є розвиток волонтерського руху, який за-

безпечує зв'язок між громадянським суспільством та державою, формує громадську свідомість та активність громадян, сприяє розвитку соціальної взаємодії. Більше того, волонтерська діяльність за останній період часу зуміла стати способом життя українського суспільства, особливо в умовах російсько-української війни.

Наукова новизна дослідження полягає в спробі відобразити динаміку та сформулювати напрямки розвитку волонтерської діяльності системи безоплатної правової допомоги (БПД) в Україні в умовах російсько-української війни (2014–2023 рр.).

Метою роботи є дослідження та аналіз особливостей волонтерської діяльності з надання безоплатної правової допомоги в Україні в умовах російсько-української війни.

Нормативну основу роботи становлять Закони України [1-8], Укази Президента України [14] і Постанови Кабінету Міністрів України [10-13]. Чільне місце в джерельній базі складає інтерв'ю з волонтером – безпосереднім учасником системи безоплатної правової допомоги – головою ГО «Кам'янець-Подільський «Ратуша» С. Антонецькою, що має значний евристичний потенціал [9].

Відповідно до закону України «Про волонтерську діяльність» поняття волонтерський рух визначається як «громадський рух, який базується на добровільному об'єднанні волонтерів з метою провадження будь-якої соціальної, добровільної, неприбуткової та вмотивованої діяльності, що має суспільно корисний характер» [2].

Поступово відбуваються процеси інституціоналізації волонтерського руху та його включення в соціальні процеси на більш постійній основі – ті люди та структури, які намагаються зробити свою діяльність системною, набувають формального статусу, що дозволяє розширити можливості співробітництва з урядовими структурами та міжнародними організаціями, наймати співробітників на платній основі тощо [23].

Саме волонтерство виникло у 1859 р., а у Європі подальшим поштовхом до розгортання волонтерства стала Перша світова війна, адже саме тоді було засновано Координаційний комітет міжнародної волонтерської служби (CCIVS) під егідою ЮНЕСКО зі штаб-квартирою у Парижі.

Уже понад столітню історію нараховує волонтерство в Україні. На початку 90-х років ХХ ст., зі здобуттям незалежності України волонтерський рух отримав новий поштовх (було створено службу під назвою «Телефон Довіри» та мережа соціальних служб для молоді, де працювали волонтери).

В умовах повномасштабної війни вкотре продемонстровано неймовірну силу та масштаби волонтерського руху в Україні. Волонтери у співпраці з неприбутковими організаціями реалізують напрями з надання волонтерської допомоги Збройним Силам України (ЗСУ) та постраждалим внаслідок широкомасштабної військової агресії росії проти України, збирають кошти й закуповують товари для потреб фронту та цивільних, координують роботу центрів допомоги для внутрішньо переміщених осіб, здійснюють підготовку потенційних місць розміщення людей, надають психологічну допомогу для дітей та підлітків, здають кров на донорство, організують допомогу людям похилого віку, здійснюють автоволонтерство тощо. Саме ці напрями волонтерської діяльності є найпотужнішими в умовах війни [16].

Зарубіжний досвід розглядає волонтерство як форму соціальної роботи, яка здатна подолати ефект уникнення людей від громадських проблем, сформувати модель колективної участі, відтворення суспільних цінностей. Закони, що регулюють волонтерство, ухвалені в різних державах, значно відрізняються один від одного різними волонтерськими ініціативами і цілями, які переслідують законодавці.

Наприклад, Закон Угорщини «Про добровільну діяльність в інтересах суспільства» вимагає, щоб організації, які залучають на роботу волонтерів, реєструвалися в компетентному міністерстві. Організація зобов'язана вести облік кожного волонтера та зберігати ці дані протягом п'яти років після припинення трудових відносин із ним. Натомість Закон Італії «Про волонтерство» надає волонтерам певний захист і права, накладає низку обов'язків на волонтерські організації, зокрема обов'язкове страхування здоров'я і відповідальності перед третіми особами. [25, с. 14; 59].

В Україні базовим нормативним актом, що регулює відносини, пов'язані з провадженням волонтерської діяльності, є Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 р. № 3236-VI [2]. Він визначає правовий статус та встановлює порядок реєстрацій, фінансування волонтерів чи волонтерських організацій.

Однак він обмежував розвиток волонтерської діяльності в Україні. Так, 5 березня 2015 р. був прийнятий Закон України «Про внесення змін у деякі закони України щодо волонтерської діяльності» № 246-VIII [4], який увібрав пропозиції представників волонтерських організацій, експертів, які працюють у сфері неурядового права.

Щодо питання визначення повноважного органу виконавчої влади у сфері волонтерства, ним є Кабінет Міністрів України, який має сприяти розвитку волонтерської діяльності. Таким чином, у своїй діяльності волонтери керуються виключно законом, який встановлює ряд важливих норм, гарантій як для волонтерів, волонтерських організацій, так і для людей, які їм сприяють [22, с. 90].

За таких обставин Кабінет Міністрів України, реагуючи на потреби та виклики воєнного часу, вніс певні корективи в наявні підзаконні нормативно-правові акти. Зокрема, у постанову «Про затвердження Порядку надання волонтерської допомоги за окремими напрямками волонтерської діяльності» від 05 серпня 2015 р. № 556 [10].

У 2019 р. опубліковано Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підтримки волонтерства» [5]. Власне, закон передбачав процедуру спрощеної реєстрації, яка буде надалі встановлювати правові гарантії для волонтерства.

Від початку повномасштабного вторгнення російської федерації проти України, були внесені певні зміни до законів України, що стосуються провадження волонтерської діяльності. Насамперед це ухвалення двох законів у 2022 р., котрі адвокатав ЦЕДЕМ (Центр демократії та верховенства права).

Однак, сьогодні існує потреба у внесенні змін до законодавства України щодо діяльності волонтерів. Зокрема, Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [1] у частині включення волонтерів до переліку осіб, які не підлягають мобілізації, та виробленні дієвого механізму, який зменшить ризики зловживань у цій сфері. Адже сьогодні волонтери, які надають наймовірну допомогу військовим, тимчасово переміщеним особам та особам, які постраждали через втрату свого майна, підлягають мобілізації на загальних підставах.

Також варто зазначити, що волонтерство має багато напрямків, і кожен, хто відчуває потребу допомагати, може обрати цікаву або близьку йому сферу. Сьогодні в Україні існує велика кількість різноманітних волонтерських груп і організацій, які можна віднести до кількох типів волонтерства: 1) за сферою поширення (міжнародне, громадське); 2) за сферами діяльності (віртуальне, екологічне, інтелектуальне, медичне, військове, допомога ВПО, в освіті та на масових заходах і подіях).

Найчастіше в умовах війни беззахисним стає основне право людини – право на життя. Збройна військова агресія приз-

водить до вбивств, тілесних ушкоджень, викрадення людей на захоплених територіях і примусове вивезення, катування та нелюдське поводження, згвалтування та інші форми насильства, що є прямим порушенням як права на життя, так і прав на гідність та недоторканність.

БПД за своєю сутністю впливає із розуміння правової допомоги як загальної категорії. Під правовою допомогою розглядається надання первинних та вторинних правових послуг, мета яких полягає у забезпеченні реалізації прав і свобод людини та громадянина, захисті цих прав і свобод, їх відновленні у випадках порушення. Така допомога гарантована на конституційному рівні для кожного, хто бажає отримати професійну правничу допомогу, що повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел [15, с. 25].

В Україні також функціонує контактний центр системи державної безкоштовної правової допомоги, телеграм-бот «Безоплатна правова допомога» та мобільні застосунки «Безоплатна правова допомога» або «Твоє право», де можна ознайомитися із готовими правовими консультаціями.

Проте з різних причин не всі мають доступ до безоплатної вторинної правової допомоги гарантованої державою. У такому випадку, можливе використання альтернативних варіантів отримання безоплатної правової допомоги. Наприклад, чат-бот «Юридичний порадник для ВПО», який дозволяє не лише ознайомитися із правовими консультаціями, але і завантажити зразки процесуальних документів [21].

Асоціація правників України (АПУ) також запровадила безкоштовну юридичну допомогу громадянам з питань, пов'язаних з військовою агресією, її наслідками та воєнним станом. З початком війни було організовувано процес гарячої лінії та залучено волонтерів, які надають правову безкоштовну підтримку у вільний від роботи час [20].

Перелік питань, з якими українці звертаються до АПУ – різноманітний: виїзд за межі України, волонтерська діяльність (оформлення документів, нюанси з набуттям офіційного статусу тощо), соціальна підтримка, дотримання чинного законодавства мобілізованих з боку територіальних центрів комплектації, трудового права, отримання державних послуг.

Безкоштовну правову підтримку надає і громадська організація «Юридична Сотня», створена у 2014 р. як об'єднання волонтерів-юристів для допомоги пораненим бійцям столично-

го шпиталю, однак за роки війни організація розширилася. Водночас «Юридична сотня» є членом Реанімаційного пакета реформ та резидентом Veteran Hub у Києві [27].

Також у березні-квітні 2023 р. ГО «Кам'янець-Подільський «Ратуша» створила проєкт «Волонтер у законі» і почала працювати у таких напрямках, як військовий адвокат, робота з мирним населенням із будь-якого виду права і допомога волонтерам [9].

Адвокати України також долучаються до ініціативи надання безоплатної правової допомоги, шляхом пропонування послуг Pro Bono через сайт Єдиного реєстру адвокатів України [21]. Зокрема, на безоплатній основі допомагають воїнам Збройних Сил України та їх родинам у захисті їх прав та інтересів громадська організація «Адвокати для військовослужбовців» [19; 28].

У рамках Програми «Права людини в дії» агентства США з міжнародного розвитку (USAID) безоплатну правову допомогу через мережу громадських приймалень надає й Українська Гельсінська спілка з прав людини, яка може здійснювати судовий захист, у тому числі в Європейському суді з прав людини, а також документувати злочини серед категорії населення, які стали свідками порушень прав людини в окупованому Криму чи зоні активних бойових дій (це – переселенці, військові, полонені, поранені) [26].

Розпочавши свою роботу ще до війни як соціально важливий проєкт, ідея створення служб судових волонтерів набула нового значення під час широкомасштабної воєнної агресії РФ проти України. Як наслідок, запрацювало більше ніж 300 судових волонтерів у 17 судах у різних регіонах України. Водночас судові волонтерство закріплено у нормативних актах. Так, у червні 2021 р. Президент України підписав Указ про затвердження Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 рр. [14].

Для судів розроблені спеціальні рекомендації щодо впровадження Служби волонтерів. Доступною є менторська підтримка від експертів Проєкту «Право-Justice», досвід колег з інших судів тощо [24].

Загалом, за час реалізації проєкту «Волонтер БПД» було задіяно понад 600 волонтерів. З початку 2023 р. волонтери системи безоплатної правничої допомоги виконали понад 910 різноманітних завдань. [18, с. 7, 60, 113].

Таким чином, система державної безкоштовної правової допомоги намагається належним чином захистити та допомогти своїм громадянам під час військової агресії російської фе-

дерації. Проте в громадян не завжди є доступ до цієї системи. В такому випадку ключову роль у наданні первинної або вторинної безоплатної правничої допомоги може відіграти волонтерський рух.

Примітки

1. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 р. № 3543-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> (дата звернення: 27.10.2023).

2. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19.04.2011 р. № 3236-VI. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3236-17> (дата звернення: 18.11.2023).

3. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text> (дата звернення: 27.10.2023).

4. Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності: Закон України від 05 бер. 2015 р. № 246-VIII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/246-19> (дата звернення: 07.09.2023).

5. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19. 04. 2019 р. № 3236-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (дата звернення: 27.08.2023).

6. Про внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність: Закон України щодо підтримки волонтерської діяльності» від 15.08.2022 № 2519-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2519-20#Text> (дата звернення: 29.08.2023).

7. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо сприяння розвитку волонтерської діяльності та діяльності неприбуткових установ та організацій в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України: Закон України від 15.08.2022 № 2520-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2520-20#Text> (дата звернення: 18.09.2023).

8. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану: Закон України від 30.06.2023 р. № 3219-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3219-20#Text> (дата звернення: 17.09.2023).

9. Інтерв'ю-роз'яснення щодо правового аспекту волонтерської діяльності ГО «Кам'янець-Подільський «Ратуша» від керівника ГО «КП «Ратуша» Антонецької Світлани Сергіївни, жительки м. Кам'янець-Подільський Хмельницької області, зроблене особисто автором 1 грудня 2023 р.

10. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання волонтерської допомоги за окремими напрямками волонтерської діяльності» від 05.08.2015 р. № 556. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/556-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 26.09.2023).

11. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги в рай-

оні проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, бойових дій та збройного конфлікту» від 19.08.2015. № 604. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/604-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.09.2023)

12. Постанова Кабінету Міністрів «Про внесення змін у додаток до постанови Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 р. № 112» від 02.06.2023. № 550. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/provnesennia-zmin-u-dodatok-do-postanovy-kabinetu-ministriv-ukrainy-vid-24-liutoho-2016-r-t20623> (дата звернення: 02.09.2023).

13. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку засобів, товарів (робіт, послуг), сума (вартість) благодійної допомоги для закупівлі або у вигляді яких не включається до оподатковуваного доходу платників податку на доходи фізичних осіб» від 24.02.2016. № 112-2016-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/112-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення: 29.10.2023).

14. Указ Президента України про затвердження Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text> (дата звернення: 09.11.2023).

15. Бондаренко Є., Чабан В. Служба судових волонтерів: яку підтримку надає відвідувачам суду? URL: <https://court.gov.ua/press/publications/1447351/> (дата звернення: 27.10.2023).

16. Волонтерство. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/5963> (дата звернення: 28.10.2023).

17. Говоруха Н. Типи волонтерської діяльності. *Інноваційна педагогіка*. 2018. № 8. С. 24–27.

18. Горінов П., Драпушко Р. Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження: монографія. Київ: Державний інститут сімейної та молодіжної політики, 2022. 240 с.

19. Карпінська А. Р. Волонтерський рух в Україні в умовах російсько-української війни: правова допомога військовослужбовцям. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива*: Зб. матер. IV Міжнар. наук.-практичної конф. 30 листопада 2023 р. Київ: НУОУ, 2023. С. 288–289.

20. Кітраль О. Боротьба за права: як працює безкоштовна юридична допомога в часи війни. URL: <https://media.zagoriy.foundation/velyka-istoriya/borotba-za-prava-yak-praczuje-bezkoshtovna-yurydychna-dopomoga-v-chasy-vijny/> (дата звернення: 16.10.2023).

21. Мезенцева Н. Яка правова допомога потрібна ВПО: аналіз проблем від адвокатки. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/yaka-pravova-dopomoha-potribna-vpo-analiz-problem-vid-advokatky/> (дата звернення: 23.09.2023).

22. Павлюк К. Волонтерський рух: зарубіжний досвід та вітчизняні практики. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 13-14. С. 87–93.

23. Права та обов'язки волонтерів. URL: https://volunteer.country/blog/right_in_volunteering (дата звернення: 10.09.2023).
24. Служба судових волонтерів: яку підтримку надає відвідувачам суду? URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/sluzhba-sudovih-volonteriv-yaku-pidtrimku-nadae-vidviduvacham-sudu.html> (дата звернення: 29.10.2023).
25. Томіна В. Ю., Пашаєв А. З. Порівняльно-правовий аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства в питаннях волонтерської діяльності. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 2. С. 13–16.
26. Ужгородський місцевий центр та Українська Гельсінська спілка з прав людини разом захищатимуть громадян. URL: <https://legalaid.gov.ua/novynu/uzhgorodskiy-mistsevyj-tsentri-ta-ukrayinska-gelsinska-spilka-z-prav-lyudynu-razom-zahyshhatymut-gromadyan/> (дата звернення: 23.09.2023).
27. Юридична Сотня. URL: <https://legal100.org.ua/> (дата звернення: 27.10.2023).
28. Яценко С. Гроші і волонтерство: чому адвокат-учасник руху не повинен брати оплату за свої послуги. URL: <https://pravo-ua.com/bez-kategoriyi/groshi-i-volonterstvo-chomu-advokat-uchasnyk-ruhu-ne-rovnyen-braty-oplatu-za-svoji-poslugu/> (дата звернення: 23.11.2023).

Катеринчук Богдан,
здобувач освіти 11 класу
Кам'янець-Подільського ліцею № 9
ім. А. М. Трояна

Науковий керівник: Клімчук Ю.А.,
доктор філософії в галузі історії,
учитель історії Кам'янець-Подільського
ліцею № 9 ім. А. М. Трояна

УКРАЇНЦІ В ЛАВАХ ІНОЗЕМНОГО ЛЕГІОНУ У ФРАНЦІЇ В 1939–1940 РР.

Для нинішньої суверенної незалежної України уроки участі її представників у Другій світовій війні, зокрема внесок українських легіонерів у боротьбу з німецькою окупацією Франції є особливо важливими з огляду на те, що нині український народ зі зброєю в руках відстоює територіальну цілісність і державну незалежність у розв'язаній Росією війні, що триває вже майже десять років.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі об'єктивно відтворити на основі комплексного вивчення джерел, літератури

і малодосліджених фактів участь українців, вояків Іноземного легіону, в протидії збройній агресії з боку Німеччини щодо Франції у травні-червні 1940 р.

Метою дослідження є комплексне висвітлення участі українців у складі Іноземного легіону у боротьбі проти німецької окупації Франції на початку Другої світової війни.

Джерельна база проєкту представлена архівними матеріалами, опублікованими документами і матеріалами, особовими архівними фондами, спогадами тощо.

Зокрема, завдяки документам електронного ресурсу узагальненого банку даних «Пам'ять народу» [23], були залучені матеріали архіву Міністерства оборони Франції. Зокрема, в «Списках імен іноземних добровольців, взятих на службу Франції в період з 1 вересня 1939 р. по 25 червня 1940 р.» виявлено інформацією про українців – бійців Іноземного легіону, які боролись проти нацизму на території Франції у травні-червні 1940 р.

Окремо варто зупинитись на питанні визначення серед легіонерів українців та окреслити основні проблеми. Насамперед, це помилки написання та особливості транслітерації в наявних франкомовних джерелах українських імен та прізвищ, топонімів тощо. Інша проблема полягає в тому, що з початком Другої світової війни французьке командування всіх українських легіонерів традиційно записували росіянами, чехословаками або поляками. Лише подекуди наші співвітчизники зазначені українцями. Тому й зараз, вивчаючи офіційні бази зі списками вояків Легіону зазначеного періоду, українці, незважаючи навіть на місто народження, як-от: Київ, Одесу, Вінницю або Станіслав (сучасний Івано-Франківськ) – часто зазначені як росіяни. Також за традицією при вступі до легіону кожен міг сам обрати собі нове ім'я, прізвище, місце та країну походження, адже ніхто не питав тебе про твоє минуле. Тобто після зарахування до Легіону людина часто змінювала колишні особисті дані на порядковий номер, після чого ідентифікувати колишню особистість такої людини практично взагалі неможливо. Окремою видається проблема з виявленням та ідентифікацією (навіть за наявності додаткової джерельної бази) українців із Західної України. Насамперед це стосується території сучасної Польщі, де поляки та українці століттями проживали разом. Також виділимо саме питання самоідентифікації людини, адже «стовідсотковий» українць-легіонер (за прізвищем, ім'ям та місцем народження) сам себе міг ідентифікувати кимось іншим. Усе

це пояснює те, чому в Україні дана тема є маловивченою та практично невідомою для українського суспільства.

Окрему увагу слід звернути на праці істориків-емігрантів українського походження Ж.-Б. Дюпон-Мельничука [16; 21], В. Косика [3-6], Ж. Шевченка [14], які з 1991 р. вивчають участь українців у Іноземному легіоні в контексті загальної історії України. Зокрема, важливим для вивчення даної теми є науково-документальне видання Ж. Шевченка [14], у якому здійснено першу спробу на сучасній методологічній основі розкрити внесок українців у складі французького Іноземного легіону в боротьбу з гітлерівськими військами у 1940 р. Праця починається зі вступної статті президента ADVULE А. Білобран, яка окреслила проблеми та важливість даного дослідження в питанні участі українців у складі Легіону в період «Дивної війни».

Прямим родоначальником Французького іноземного легіону можна вважати полк іноземних добровольців, сформований Наполеоном I під час його «Ста днів» при владі. Після відходу від влади імператора країна, що втомилася від воєн, була готова до мирного розвитку, оскільки у той історичний період Франція була повністю знекровлена та перебувала в економічному занепаді. У таких умовах після приходу до влади Карла X та його недалекоглядної політики у 1824–1830 рр. політичні настрої серед широких мас населення зазнавали серйозних змін. Зокрема, люди, які мали досвід військової служби, у пошуках заробітку вербувалися як солдати до французького Іноземного легіону, створеного 9 березня 1831 р. за наказом короля Луї-Філіппа I для ведення військових дій в Алжирі. Зазвичай туди вступали, щоб змінити своє важке минуле на краще майбутнє. Для людей, які втратили мету в житті, це був шанс почати все спочатку [19].

Відзначимо, що з дня створення і до сьогодні існує правило, згідно з яким Іноземний легіон підпорядковується лише першій особі Франції – спочатку королю, потім імператору, а тепер президенту.

Сам термін «легіон» має латинське походження – у стародавньому Римі він означав велику військову одиницю і був утворений при Сервії Туллії в VI ст. до н. е. Також варто зазначити, що, починаючи з кінця XVIII ст., назву «легіон» мали різні військові формування більшості великих країн, наприклад, Італійський легіон (1799 р.), Польський легіон Домбровського (1801 р.), Німецький (Північний) легіон (1865 р.), Російський легіон (1916 р.), Іспанський іноземний легіон (1920 р.) та ін. Це

пояснюється тим, що використовувати професійних іноземних підданих, які хотіли б заробити, було вигідніше у певні періоди, ніж намагатися відновлювати свої малобоездатні регулярні війська [17, р. 41-42].

Для початку формування Іноземного легіону в Франції у лютому 1831 р. військове міністерство наказує організувати у містечку Лангр вербувальний табір для «втікачів та дезертирів-іноземців» [22, р. 37]. Першим начальником Французького легіону було призначено швейцарця, барона К. Штоффеля.

Перші підрозділи легіону було сформовано ще за старим принципом. У кожному підрозділі використовували лише рідну мову, а команди офіцерів давалися через перекладачів. Командирами Легіону стали офіцери колишньої наполеонівської армії, які мали досвід війни в Африці (більшість із них брала участь у Єгипетському поході). Особовий склад набирався з уродженців Італії, Іспанії, Швейцарії, інших європейських країн, а також з французів, у яких були проблеми із законом. Саме тоді й було закладено одну з головних традицій Легіону – не питати імені новобранця [20].

Таким чином, до 1945 р. легіон здебільшого складався з іноземців, аніж французів. Інтереси до найманців були виражені переважно через розвиток права на державний нейтралітет. Вважалося, що країна, яка визнала, що її національна територія може бути використана для вербування або реєстрації найманців, підтримує воюючу сторону. Через небажання нейтральних країн брати на себе таку відповідальність у 1907 р. були внесені зміни до положень Гаазької конвенції, що забороняли вербування найманців у країні.

Друга світова війна стала не лише для Франції, а й для легіонерів важким випробуванням. 1940 р. під ударами німецьких військ капітулювала Французька республіка. 13-ту напівбригаду Іноземного легіону, як частину збройних сил пронацистського уряду Віші, було відправлено до Норвегії, щоб допомагати Фінляндії у війні з СРСР. Проте невдовзі вона перейшла на бік генерала де Голля та увійшла до складу збройних сил «Вільної Франції». Після цього легіонери боролися проти німецьких військ у Лівії, Італії, Франції і закінчили війну вже в Німеччині [15, р. 14-19].

Під час війни відбулися й «неприємні» ситуації для Іноземного легіону. Зокрема, 25 вересня 1940 р. 2-й батальйон 5-го полку Легіону здався в полон японській армії в Ланг Соні. Наступ

ним став батальйон Легіону в Марокко, який без єдиного пострілу здався в 1942 р. американцям [18, р. 93; 25, р. 12-14].

Причини поразки французької армії слід вбачати в її малочисельності та низькій ефективності у порівнянні з Першою світовою війною, нестачі зброї та відсутності реальних союзників [2].

Також Друга світова війна стала особливою сторінкою в історії українського народу. На українській території відбувались бойові дії, українці брали участь на Західному та Східному фронтах. А закинуті долею українські емігранти-патріоти не полишати надії повернутись на Батьківщину, а тому часто приєднувались до місцевих військових формувань, зокрема французьких, щоб, перемігши ворога, здійснити свою мрію.

Водночас Франція, знекровлена чотирирічною Першою світовою війною, потребувала робочої сили для функціонування та відновлення. Першим пунктом призначення міграційного потоку з українських земель до Франції стала станція Туль (регіон Лотарингія) [9, с. 374; 14, р. 13-14].

Наймачі для французьких компаній ходили українськими, насамперед галицькими селами і пропонували контракти на роботу чоловікам і жінкам. Тому працювати у сільському господарстві, шахтах та металургійних заводах на півночі, сході, в Нормандії та Центральній Франції тоді прибули сотні тисяч польських емігрантів, 25% з яких були українського походження. Вони прагнули заробити гроші, щоб купити землю на Батьківщині і повернутися, коли настане сприятливий час [11].

Однак 1 вересня 1939 р. потік людей і грошей був перерваний німецьким та радянським вторгненнями. Франція залишилась вірною своїм гарантіям щодо цілісності кордонів Польщі й 3 вересня 1939 р. оголосила війну Німеччині, але не провела рішучого наступу. Натомість, застосовуючи стратегію бліцкригу, німецька армія розпочала так звану прикордонну битву, а потім швидко просунулася до Варшави, незважаючи на героїзм польських військ. На «загальний подив», 17 вересня 1939 р. сталінська Червона армія, у свою чергу, вторглася на територію Польщі зі сходу, щоб «захистити» білоруське та українське населення. На початку жовтня 1939 р. Польща була окупована німецько-радянськими військами, а польський уряд під загрозою радянського вторгнення знайшов притулок у Румунії, а згодом у Франції.

Уже в перші тижні війни, у вересні 1939 р., сотні членів Українського Національного Союзу (УНС), який організував сорокатисячну українську еміграцію у Франції, з різних кінців

Франції зголосилися до чинної військової служби на період війни й після підготовки пішли на фронт у лавах французького Іноземного Легіону [8].

Зокрема, у виданій в Франції УНС українській газеті «Тризуб», що вийшла у вересні 1939 р., зазначалося: «Ми за Францію, Англію та Польщу». Водночас з тексту видно, що керівники Бюро Українського Національного Союзу: полковник П. Закусило (очільник «Просвіти» в Нансі), інженер-капітан П. Заворицький (президент Українського національного союзу та президент Комітету української громади Омекур під Верденом), І. Кокоць (президент Українського клубу Нільванж), О. Козельський (керівник клубу «Відродження» в Греноблі), а також представники «Просвіти» Шалетт-сюр-Луен, Мелена, Діжона, Монлюсона, Ліберкура, Ліона, Меца та ін. – здійснювали необхідні кроки у взаємодії з місцевою французькою цивільною та військовою владою щодо включення українців до складу французької армії [14, р. 17].

Натомість, 15 вересня 1939 р. польський посол у Франції виступив із закликом до всіх польських громадян на території Франції, у т. ч. українців, власників польських паспортів. Двомовні плакати польською та французькою мовами розклеювались у регіонах з високою часткою польських іммігрантів. 29 вересня 1939 р. чоловіки віком від 17 до 45 років, які проживали у Франції, повинні були зареєструватися. Чоловіча робоча сила в цій віковій групі становила близько 123 тис. комбатантів. Проте відгукнулось на заклик лише 93 тис. [1, с. 68; 12, с. 21].

4 січня 1940 р. було підписано угоду між прем'єр-міністром Франції Е. Даладье та керівником емігрантського уряду Польщі В. Сікорським. Серед різних пунктів угоди Військо Польське, яке вважалося союзною армією під командуванням французів, отримало право набирати до свого складу польських іммігрантів у Франції.

Як наслідок, на відміну від перших двох місяців війни, наприкінці листопада 1939 р. під час комплектування частин Війська Польського у Франції французькі мобілізаційні центри виступили проти будь-якого залучення українців до армії. Більше того, багато українців, які вже вступили до лав французької армії або Іноземного легіону через угоду між французьким та польським урядами змушені були переходити в підпорядкування польської влади.

У відповідь на польську мобілізацію більшість українців почали виступати проти такого рішення влади. Така ж ситуа-

ція була і з громадянами Чехословаччини українського походження, які також відкидали будь-яку ідею призову в чехословацьку армію.

Проте, після численних листувань з різними міністерствами, підтримки французьких офіцерів, керівництво УНС нарешті отримало офіційний лист, у якому українцям було надано можливість обирати: вступати до складу польської армії або до французького Іноземного легіону. Навіть була надана можливість добровільного переходу українців, які вже були включені до Війська Польського, до Іноземного легіону. Все це відбувалось під контролем французьких офіцерів. Таким чином, сотні українців, вже інкорпорованих у польську армію, були переведені до французького Іноземного легіону [13; 24, р. 114].

За даними М. Небелюка, через центри УНС пройшло понад 7 тис. справ українців, які проживали у Франції. З них 5 тис. осіб, визнаних придатними до військової служби, потім підписали контракт військової служби на період війни в Іноземному легіоні. Більшість з них поповнили особовий склад переважно 21-го, 22-го і 23-го Маршових полків Іноземного легіону, де перебували іспанські республіканці та вихідці із Центральної Європи. Українці перебували переважно в таборах Баркарес (Східні Піренеї), Сатоне-Кемп (Айн) та Септфонд (Тарн і Гарона). У таборі Баркарес в основному навчалися українці, які прибули до Франції з початку війни, а також ті, які брали участь у Норвезькій кампанії [10, с. 74-76].

З початком окупації Франції військами гітлерівської Німеччини українці в складі Іноземного легіону брали участь у військових кампаніях на території Фландрії, під Седаном, на Сомі (травень 1940 р.), потім на Сені, Марні, Луарі та Соні (червень 1940 р.), залишивши на полях битв сотні полеглих і численних поранених. Багато українців опинилося в німецькому полоні [7; 19].

Варто зазначити й той факт, що 11-й піхотний полк Іноземного легіону, який брав участь у боях під Седаном, а потім на Сомі, складався переважно з українців і виніс на собі основний тягар зазначених битв. Під час боїв полк втратив майже три чверті особового складу. В документах командування зазначається, що він був створений 1 листопада 1939 р. у таборі Ла-Вальбонн. Після навчання полк прибув до Лотарингії і утримував форпости лінії Мажино в районі Серк. 10 травня 1940 р. він приєднався до 6-ї Північноафриканської дивізії. З 27 травня по 18 червня 1940 р. стримував атаки противника, після чого відступив. Згодом був оточений біля Сен-Жермен-сюр-Мез,

проте з великими втратами зумів відійти. 11-й піхотний полк Легіону був розпущений після франко-німецького перемир'я [22; 23].

Чимало українців – бійців полку – було відзначено командуванням різними нагородами. Зокрема, брати Володимир та Василь Чорний нагороджені Військовими хрестами із срібною та бронзою зіркою відповідно [13].

19 червня 1940 р. українські легіонери прибули до Ліона. У другій половині дня розпочались бойові дії легіонерів із першими частинами полку «Велика Німеччина». Рота маршового батальйону Легіону, в якій перебувало багато українців, була розділена на декілька тактичних груп, які дислокувались в навколишніх районах Ліона: Невіль-сюр-Сон, Фонтен-сюр-Сон, Рійє-ла-Пап та ін. На вечір лише війська маршового батальйону Іноземного легіону і 25-ої африканської стрілецької роти капітана Клементя залишилися на своїх позиціях на північ від міста.

20 червня того ж року учілілі українські легіонери пішки вимушено відступили в напрямку Сен-Жан-де-Бурне. По дорозі вони спостерігали, як «французька армія поспішно відступає, а легіонери, які прибули з Марокко, всі п'яні, ігнорують своїх офіцерів і стріляють худобу на луках, щоб вона не потрапила до рук німців. Було видно, що у французів мало бажання воювати, всі чекають звістки, що бої припинилися» [14, р. 63-65].

25 червня 1940 р. бої на території Франції повністю були припинені. Країна була розділена на дві частини демаркаційною лінією, реальним кордоном між двома зонами, окупованою зоною на півночі та вільною зоною на півдні. Майже два тижні українці перебували біля містечка Фюво, де очікували демобілізації, яка все відтягувалась.

8 липня 1940 р. вони вирушили до курортного села Пейньє, де вирішили викарбувати на скелі Гаренне тризуб на згадку про присутність у цих місцях 900 українських легіонерів. І. Курок розробив «проект» пам'ятного знаку. На урочисте відкриття та освячення меморіального знаку було вирішено запросити українського священника з Ліона.

І сьогодні можна побачити і прочитати українську та легіонерську символіку, а також написи українською та французькою мовами. Викарбуваний Тризуб, на відміну від традиційного його зображення, українські легіонери вирішили показати з вертикальною шаблею в центрі для вираження військового характеру герба. Гравюри та написи зробили синім і жовтим ко-

льорами, щоб виділити їх, адже синій і жовтий кольори прапора незалежної України символізують небо над пшеничним полем.

13 липня 1940 р. полковник Дебас, командир Іноземного легіону в Сатонай, підписав наказ про демобілізацію, яка мала проходити в декілька етапів. Він також подякував присутнім легіонерам за відвагу та військові чесноти і зазначив, що всі легіонери 11-го, 12-го полків Легіону, 13-ї бригади, які загинули у важких боях, своєю відвагою врятували честь Легіону. Наступного ж дня центральною частиною міста Фюво пройшов парад бійців Іноземного легіону.

Демобілізація українських легіонерів тривала до кінця року, їм пообіцяли контракти на роботу за місцем проживання.

Для військовополонених чи інтернованих українських легіонерів, які пройшли через відповідні табори на території Німеччини, Австрії, Швейцарії та інших країн, війна завершилась навесні-влітку 1945 р. – після їх звільнення союзними військами.

Частина ж українців не припинила своєї боротьби і приєдналась до місцевого Руху Опору – загонів макі. Наприклад, І. Пташечнюк, який до 1 жовтня 1944 р. перебував у лавах макі ФФІ. Інший його співвітчизник, боєць загонів ФФІ О. Юрашук 25 жовтня 1944 р. підписав 5-річний контракт з Іноземним Легіоном. Після перебування в Алжирі та Марокко у жовтні 1949 р. він повернувся до цивільного життя і в серпні наступного року отримав французьке громадянство [4, с. 83; 14, р. 74-75; 18, р. 402].

Деякі з легіонерів після завершення війни знову приєдналися до Іноземного легіону, щоб уникнути примусової репатріації в Україну, де після відновлення радянської влади панував сталінський терор. Інші ж проливали свою кров за Францію й після її окупації в червні 1940 р., перебуваючи в лавах загонів Вільної Франції за межами цієї країни – у Північній Африці та Лівані, де багато наших співвітчизників загинуло або були поранені. Пошуками родин зниклих безвісти українців займалися Французький Червоний Хрест та Міжнародний комітет Червоного Хреста в Женеві.

Таким чином, українські легіонери взяли активну участь у бойових діях на території Франції під час «Дивної війни», проте через капітуляцію уряду Франції змушені були припинити боротьбу. Пам'ять про ці події сьогодні свято бережуть французи, щороку проводячи меморіальні заходи та покладаючи квіти біля підніжжя Скелі в Пейньє, де українцями викарбувано Тризуб.

Примітки

1. Каліберда Ю. Українські військові формування у французькому Русі Опору 1940–1944 рр. *Воєнна історія*. 2010. № 4 (52). С. 66–74.
2. Катеринчук Б. Французький Іноземний леґіон у Другій світовій війні: український вимір. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції 30 листопада 2023 р.* Київ: НУОУ, 2023. С. 188–189.
3. Косик В. Україна під час Другої світової війни. Київ – Париж – Нью-Йорк – Торонто, 1992. 729 с.
4. Косик В. Українці у французькому Русі Опору. *Політика і час: суспільно-політичний журнал*. Київ: Преса України, 2001. № 2. С. 81–88.
5. Косик В. Українці у Франції. *Матеріали науково-практичної конференції «Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям». 17 грудня 2004.* Донецьк, 2004. С. 202–208.
6. Косик В. Боротьба України за незалежність в 1938–1941 роках. Втрати України в Другій світовій війні. Київ: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2013. 173 с.
7. Костюк Б. Кремлівський міф про Другу світову: від «деди воевалі» до «Крим Наш». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27724454.html> (дата звернення: 07.09.2023).
8. Лазарева А. Європейськими стежками війни. *Український тиждень*. 2013. № 17–18. С. 58–59.
9. Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах Другої світової війни / За ред. В. Д. Конашевича. Київ: Пошуково-вид. агентство «Книга пам'яті України», 1996. 568 с.
10. Небелюк М. Під чужими прапорами. Париж-Ліон, 1951. 208 с.
11. Під час Другої світової війни у лавах Іноземного леґіону французької армії воювали близько 6 тисяч українців – Аннік Білобран-Кармазин, президент «Асоціації Адвюль». URL: <https://uacrisis.org/uk/40610-prezident-assotsiatsiyi-advuul> (дата звернення: 29.10.2023).
12. Під чужими прапорами. Українці в лавах Іноземного Леґіону та Руху Опору під час II світової війни / За ред. Я. Іляша. Київ: УВС ім. Ю. Липи, 2018. 112 с.
13. Синиця Я. Українці у Французькому Іноземному Леґіоні (1939–1945). URL: <http://synytsia.com/2020/12/28/ukrainci-v-inozemnomu-legioni-1939-1945/> (дата звернення: 19.10.2023).
14. Chevtchenko J. Légionnaires ukrainiens à Peynier et autres volontaires ukrainiens de la Légion étrangère: Été 1940. ADVULE, 2017. 78 p.
15. Comor A. L'impôt du sang des volontaires étrangers de la Légion étrangère dans la grande guerre. *Guerres mondiales et conflits contemporains*. 2015. № 2. P. 9–20.
16. Dupont-Melnyczenk J.-B. Les Ukrainiens en France : Mémoires éparpillées. Paris: Autrement, 2008. 189 p.

17. Jordan D. The History of the French Foreign Legion. Paris: UNKNO, 2019. 192 p.
18. Laroche G. On les nommait des étrangers. Les immigrés dans la Résistance. Paris: Éditeurs Français Réunis, 1965. 477 p.
19. La Légion Étrangère. URL: <https://carlpepin.com/2010/09/10/la-legion-etrangere/> (дата звернення: 27.10.2023).
20. Les emblemes et les fanions. URL: <https://www.legion-etrangere.com/mdl/page.php?id=487&titre=Les-traditions-de-la-Legion-etrangere> (дата звернення: 27.10.2023).
21. Les ukrainiens en France: memoires eparillees / par Jean-Bernard Dupont-Melnyczenko. Paris : Ed. Autrement, 2007. 192 p.
22. Lezin D. Le 11-e Regiment Etranger d'Infanterie. URL: http://dlezin.free.fr/quelques_historiques_legion.htm (дата звернення: 20.10.2023).
23. Memoire des hommes: portail culturel du Ministère des Armées. MDLX-1 à MDLX-18. Listes nominatives des volontaires étrangers engagés à servir la France entre le 1er septembre 1939 et le 25 juin 1940. URL: https://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/fr/arkotheque/inventaires/ead_ir_consult.php?ref=FRMS_FondsUEVACJEA_EAD_01&fam=12 (дата звернення: 11.11.2023).
24. Peschanski D. Les camps francais d'internement (1938–1946). Paris: Université Panthéon-Sorbonne, 2000. 376 p.
25. Reynaud J.-P. Les étrangers dans l'armée française au cours de la Grande Guerre. *L'Académie des sciences et lettres de Montpellier. T. 40. Montpellier*, 2009. P. 5–17.

Климкович Сандра,
здобувач освіти 11 класу
Кам'янець-Подільського ліцею №5

Науковий керівник: Ляскович Р.С.,
доктор філософії в галузі історії,
учитель історії Кам'янець-Подільського ліцею №5

РОЛЬ ЖІНОК У РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ (ЧЕРВЕНЬ–ЛИСТОПАД 1919 р.)

На сучасному етапі розвитку історичної науки, зокрема в умовах російсько-української війни зароджується нова тенденція до вивчення історичних подій і процесів минулого через фокусування на гендерному аспекті, зокрема, жіночому воєнному повсякденні в період збройної боротьби українців проти Червоної армії за власну незалежність. Донедавна жінки в сучасній українській армії не становили феномена, навіть попри їх актив-

ну участь у військовій сфері. Стереотипи повністю зруйнувалися в момент вторгнення росіян на українську землю 24 лютого 2022 р., коли тисячі патріоток узяли до рук зброю й сьогодні на рівні із чоловіками обороняють територіальну цілісність своєї держави, рятують життя поранених на передовій, у шпиталях та надають різноманітну волонтерську допомогу.

З огляду на історичні паралелі, які можна простежити між досліджуваним та сучасним періодами в історії України, видається вельми актуальним допомогти стати видимими тим діячкам, які не залишились осторонь процесів державотворення і підтримки українських збройних сил у найважчі моменти боротьби, розвінчати стереотипи про їхню незацікавленість та показати, які перепони потрібно було подолати, щоб відстоювати свою патріотичну позицію.

Мета роботи полягає у комплексному та всебічному вивченні діяльності жінок Поділля, зусилля яких були спрямовані на покращення боєздатності Дієвої армії УНР у війні проти радянської Росії впродовж червня – листопада 1919 р.

Певне підґрунтя історіографії проблеми заклали вчені лише у ХХІ ст., які, використовуючи архівні джерела, намагалися сформувати більш повну наукову картину громадської та військової активності жінок УНР упродовж російсько-української війни 1918–1920 рр. Серед них відзначимо А. Іванець [7], І. Срібняка [14], Т. Швидченко [16], В. Барова [1] та А. Грідіну [5].

Період Української революції 1917–1921 рр. докорінно змінив становище жінки в державі. Багато патріоток одягали військову форму і приєднувалися до тогочасних збройних формувань. Хоча вони відкрили для себе нову сферу діяльності на благо Батьківщини й були на рівні із чоловіками в період революційних змін, воячок у суспільстві не завжди сприймали.

Вбачалося, що основне призначення жінки на війні – виконувати обов'язки сестри-жалібниці, лікарки або санітарки. Перша світова 1914–1918 рр, а згодом Друга більшовицько-українська війна були прикладом, коли розпочалося мимовільне знищення закоренілих стереотипів. Спочатку представниці прекрасної статі змушені були вдавати чоловіків (обстригати волосся, одягати чоловічий однострій), однак тривалі бойові дії стали причиною звання військовослужбовців до нової тенденції [1, с. 54; 12, с. 10].

Не був винятком Кам'янецький період Директорії УНР більшовицько-української війни (червень–листопад 1919 р.). Знекровлена Дієва армія УНР вимагала людського ресурсу й

покращення тилової організації. Ці обставини змушували подоянок і внутрішньо переміщених осіб УНР братися за зброю, займати рішучі позиції, захищати себе, свої сім'ї, побратимів та посестер. Усі вони були добровольцями, які обстоювали своє право на службу, долаючи родинні перешкоди та перестороги військового командування. Дуже рідко відомості про них об'ємні та детальні.

Одна з військовослужбовиць, бойові будні якої влітку-восени 1919 р. пройшли у наступальних операціях за територію Поділля, – хорунжа Харитина (Тіна) Пекарчук. Щоби потрапити в армію, їй довелося прикинутися козаком Степаном Книшенком [5, с. 8; 8, с. 283]. Із червня 1919 р. 25-річна Тіна служила у 2-й Січовій дивізії (Запорізька Січ) під командуванням Ю. Божка й перебувала в першій лінії під час наступу на більшовиків у районі Заліщики–Жмеринка. Свою бойову посестру анонімний автор спогадів у журналі «Вільне слово» описував так: «Я подивляв відвагу Тіни. Вона була тоді й сестрою, і вояком. Коли йшли в атаку на ворога, то Тіна завжди йшла попереду з рушницею в руках, а коли відступали, то Тіна в останній лаві відстрілювалася і одночасно забирала з поля бою на вози поранених вояків та опікувалася ними як сестра-жабібниця, за що всі ... її дуже любили... Для мене особисто і для всіх тих побратимів, що знали тоді пані Харитину й бачили її на фронті та разом із нею рука в руку йшли в у бій на ворога, пані Харитина була, є і буде найбільшою героїнею, для котрої не маю слів, якими б її обдарувати і славити...» [11, с. 13]. Слова признання про своїх побратимів залишила й Т. Пекарчук, згадуючи: «...козаки мене любили і від них не мала я жодної прикрості» [8, с. 282].

Усередині липня, коли Українська Галицька Армія перейшла Збруч і стала спільно з Дієвою армією УНР до боротьби з більшовиками, Т. Пекарчук перебувала в Копайгороді (сьогодні Вінницька область). Через розформування військової частини, воячка перейшла на службу до Київської дивізії під командуванням Ю. Тютюнника. Пропозицію працювати в штабі військової частини Тіна відхилила і висловила бажання бути на передовій. «Така праця мені не відповідала», – стверджувала вона, «амбіцій у мене не було, зате бажання і потреба дії» [10, с. 31]. Невдовзі її відкомандирували до Гуцульського полку морської піхоти, який входив до складу тієї ж дивізії.

Напередодні наступу об'єднаних українських військ на Київ–Одесу, у житті Тіни сталася щаслива подія: 22 липня 1919 р. у селі коло містечка Мястківка вона повінчалася «з товаришем

по зброї» Іваном Пекарчуком. Навіть тоді оборона рідного краю була на першому місці молодят, адже «...на медовий місяць ніхто не розраховував. Тому, повінчавшись, одразу й розійшлися, кожний у свою частину» [10, с. 32; 7, с. 137].

19 жовтня в бою з Добровольчою армією генерала А. Денікіна під с. Тиманівка (нині Тульчинського району Вінницької області) Тіну було поранено в живіт. Лікар вапнярського військового шпиталю не подавав надію на одужання. До того ж наближався ворог і ні в кого не виникало сумнівів щодо швидкої окупації міста. З пораненими білогвардійці не церемонилися, траплялися випадки, коли розстрілювали на місці без суду і слідства. Попри великі ризики для життя, вирішено швидко евакуюватися. Завдяки допомозі побратимів, Т. Пекарчук вдалося дібратися залізницею до міста, де лише приватний лікар і хороші житлові умови сприяли одужанню і поверненню в листопаді 1919 р. у бойовий стрій [6, с. 36; 8, с. 20–23; 10, с. 32].

Цікаву інформацію про воячку Дієвої армії УНР вдалося почерпнути зі статті, опублікованій у газеті «Селянська громада». На жаль, особистих даних героїні не вказано. Відомо, що військова служила в одній із кулеметних бригад, а потрапила до лав армії аналогічно Т. Пекарчук – видавши себе за чоловіка. 5 червня 1919 р. біля с. Великі Волковниці (нині Деражнянський район Хмельницької області) зазнала легкого поранення в голову. Після швидкої реабілітації повернулася до військової частини. Автор статті описує жінку-воїна так: «живучи серед козаків, вона так зуміла себе поставити, що ніхто з козаків, навіть старшин не дивився на неї, як на панночку, а як на товариша козака: ніякими винятками не користувалася і траплялося частенько носила на собі кулемет» [9].

У досліджуваний період був вкрай затребуваним медперсонал, адже постійні бойові дії призводили до зменшення людського ресурсу на передовій через смерть, поранення та спалахи епідемій. Лікарі виконували свою роботу в тилкових та польових шпиталях, фронтових мобільних бригадах, санітарних поїздах тощо. Непрості завдання на той час випали сестрам-жалібницям, які витягували поранених з-під обстрілів, часто гинучи під час цих небезпечних дій, доглядали за хворими на тиф вояками, а через брак ліків – інфікувалися смертельним вірусом. Більшість із них – дівчата та молоді жінки, які всього лиш боролися за краще майбутнє в незалежній українській державі.

Яскравою представницею тієї когорти була лікарка 7 Сінього полку 3-ї Залізної дивізії Світлана Харченко. Революційні

події 1917 р. завадили дівчині закінчити медичний факультет Київського університету й отримати диплом. Не зважаючи на це, вона не змінила фах, а продовжила розвивати практичну діяльність на фронті. Генерал-хорунжий Дієвої армії УНР О. Вишнівський у своїх спогадах детально описав тогочасний образ 22–23 річної Світлани в період військової служби на Поділлі: «... невисокого зросту, але стрункої будови, з рожевим, миловидним, постійно усміхненим, наче хлоп'ячим обличчям і веселими, ясно блакитними очима. На голові вояцький кашкет, з-під якого вибивалося буйне волосся, золотистої барви, в короткій сірій спідничці й такого ж кольору жупані до колін, на ногах мініатюрні чобітки. За плечима невелика рушниця кулеметника; на ремінному поясі з правого боку – револьвер. Під час походу на коні, під час боїв – на перев'язочному пункті...» [2, с. 5].

Світлана Харченко проявила себе не лише талановитою лікаркою, але й воячкою [16, с. 13]. 26–27 липня в боях за Вапнярку 7-й Синій полк потрапив у ворожу засідку. Під час загальної паніки Харченко «з розвіяними косами, в синій шинелі..., з кривавою шаблею у руці» вистригнула на коня і пішла в атаку. За нею понісся відділ кінноти під вигуки «Слава Україні» [8, с. 154]. Вольовий порив, який автор у журналі «Наш прапор» називає «живий символ мести [помсти – С. К.]» сприяв перемозі над військовою частиною російської Червоної армії [4].

Загинула Світлана трагічно. Одного серпневого дня вона поверталася до перев'язувального полкового пункту із польового шпиталю від важкопораненого вояка, але дорогою потрапила в засідку. Навіть тоді дівчина не розгубилася і вистрілом із револьвера знешкодила одного червоноармійця. Проте не можливо було протидіяти разом із козаком-ординарцем, який її супроводжував, значно чисельнішому ворогу. На жаль, «...град куль звалив її з коня», а озвірілі червоноармійці «...у варварський спосіб добили її прикладами рушниць». Щоправда, козаку дивом вдалося врятуватися, повернутися до своєї частини й розповісти про загибель Світлани Харченко [2, с. 6; 15, с. 154].

Проявом жіночої стійкості й незламності стала також лікарка Христина Скачківська (Сушко). Військову службу проходила в складі 5-го полку Корпусу Січових Стрільців. Під час боїв на ст. Пузирки (с. Мала Салиха під Старокостянтинівом і Шепетівкою) 5 червня 1919 р. Христина потрапила в більшовицький полон, зазнала катувань. Згодом їй пощастило втекти із потяга, що перевозив військовополонених, і передати інформацію про

розташування ворога. Улітку 1919 р. шпиталь, де оперувала Христина, потрапив під обстріл. Лікарка дістала два кульові поранення в праву руку. Рани швидко загоїлися і вона повернулася в стрій. За прояв мужності 10 липня отримала нагороду від військового командування Дієвої армії УНР. У серпні, унаслідок гарматного обстрілу поблизу с. Велика Салиха, Х. Сушко контузило, а через це паралізувало правий бік тіла. До кінця року їй довелося проходити реабілітацію, а згодом навіть повернутися на фронт [1, с. 55; 3, с. 4; 14, с. 13].

Ще менше інформації є про воєнне повсякдення середнього медичного персоналу. Вдалося віднайти свідчення про сестру-жалібницю Настю Линкову, яка працювала на санітарному потязі, що курсував у районі Вапнярка-Шепетівка, транспортуючи поранених із передової в тиллові шпиталі. Окрім професійного догляду, Настя разом із колежанками змушена була морально підтримувати важкопоранених і хворих військовослужбовців. Не отримуючи психологічної допомоги, спрямованої на відновлення оптимального психічного стану після пережитого на фронті, серед козаків простежувалися наміри суїциду. Линкова згадувала: «...настрашені хорі злазили з ліжок, панічно метушилися по кімнаті, плигали на підвіконники, силуючися вистрибнути на подвір'я. Я розуміла вагу страшних хвилин і свою моральну відповідальність. Кожна зі сестер зрозуміла, як себе тримати. Ми захоували спокій, весело кепкували з обстрілу, перекидалися жартами, голосним сміхом. Поведінка сестер вплинула на хорих якнайкраще...» [13, с. 15].

Перебуваючи в такій атмосфері, сестри-жалібниці виснажувалися фізично й емоційно. Брак відпочинку негативно впливав на їхній імунітет. Осіння хвиля епідемії тифу швидко поширювалася не тільки на військовослужбовців, а й на людей, які були в групі ризику. Безперечно, до них належали й медичні працівники. Тоді ж захворіла й Настя, пів року борючись із недугою. Зрештою, невідомо, чи вона повернулася до своїх попередніх обов'язків після одужання.

Отже, період більшовицько-української війни на території Поділля не став винятком в історії визвольної боротьби українського народу, коли жінки зі зброєю в руках, попри консервативне суспільство, боронили на передовій Батьківщину нарівні із чоловіками. Ба більше, можна сміливо стверджувати про яскраві приклади прояву гендерного аспекту в цьому збройному конфлікті. Кожна жінка-воїн пройшла неабияке фізичне і психологічне випробування, щоб спочатку потрапити в Дієву ар-

мію УНР, а потім довести свою значущість у бойових операціях. Не менш важливим, але подекуди й небезпечнішим був обов'язок жіночого медперсоналу, який продемонстрував велику стійкість і став прикладом жертвовності заради допомоги пораненим і хворим українським військовослужбовцям.

Примітки

1. Баров В. Від сестер-жалібниць до воячок: жінки в армії УНР. *Наш український дім*. Ніжин, 2021. №2. С. 54–59.
2. Вишнівський О. «Наша Світланка». *Голос комбатанта*. Нью-Йорк, 1959. №4(10). С. 5–7.
3. Вороний М. Д-р Христина Сушко. *Син України*. Варшава, 1920. 27 жовт. №12. С. 3–5.
4. Геройський рейд Світлани Харченко. *Наш прапор*. Львів, 1938. 24 січн. №7. С. 2.
5. Грідіна А. Жіночий погляд на українське суспільство в 1917–1921 роках у мемуарах сучасниць. *Південний архів (історичні науки): зб. наук. праць*. Херсон, 2022. №38. С. 5–13.
6. Драч В. Наші героїні. *Вісті комбатанта*. Нью-Йорк–Торонто, 1965. №1(17). С. 35–38.
7. Іванець А. До питання про кримський період життя української діячки Харитини Пекарчук та її участь у збройному захисті УНР (1894–1920 рр.). *Українознавство*. Київ, 2017. №4. С. 126–141.
8. Коваль Р. Жінки у визвольній війні. Історії, біографії, спогади. 1917–1930. Київ: Видавництво Марка Мельника, Історичний клуб «Холодний Яр», 2020. 432 с.
9. Панночка-козак. *Селянська громада*. Кам'янець-Подільський, 1919. 20 лип. №5. С. 4.
10. Пекарчук Х. Вояцьким шляхом. *Наше життя*. Філадельфія, 1969. Вересень. №8. С. 31–32.
11. Пекарчук Х. Моя служба в Україні, як вояка. Дороговка: орган вояцької думки й чину. Торонто, 1964. Липень–жовтень. Ч.1–2 (19–20).
12. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. Вінніпег–Мюнхен: Накладом Союзу Українок Канади з фундації ім. Наталії Кобринської, 1969. 160 с.
13. Серeda М. Українська жінка у визвольній війні 1917–1920 рр. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1937. №11. С. 14–16.
14. Срібняк І. Непоказна звитяга (кілька епізодів з життя поручника Армії УНР, лікаря Христини Скачківської-Сушко, 1919–1925 рр.). *Наше життя*. Нью-Йорк, 2018. LXXV (1). С. 13–16.
15. Удовиченко О. Третя залізна дивізія. Рік 1919. Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. 264 с.
16. Швидченко Т. Жінки у боротьбі за українську державність у 1917–1921 рр. *Українознавство*. Київ, 2019. №4(73). С. 8–24.

Лаврентюк Ангеліна,
здобувачка освіти 10-Б класу
Кам'янець-Подільського ліцею № 14

Науковий керівник: Чубайко О.В.,
кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки,
підприємництва, торгівлі та біржової діяльності ПДУ

ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄВИХ ОРІЄНТИРІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Повномасштабне вторгнення росії в Україну стало великим соціальним потрясінням, яке спричинило людські втрати та міграцію населення як всередині країни, так і за кордон, збільшила ризики втрати робочої сили, вплинула на емоційний стан, життя і побут українців.

У цих умовах молоді довелося обмежити свою звичну діяльність або відмовитися від неї повністю. Молоді люди почали активно волонтерити, збирати та розвозити гуманітарну допомогу, допомагати військовим, ВПО та біженцям, вступати до лав Збройних Сил України. Щоб підтримати молодих людей, допомогти реалізувати їх потенціал, включити у процес відновлення країни та прийняття рішень, важливо вчасно визначити їхні цінності, потреби, запити та становище загалом, шляхом створення комфортного середовища для життєдіяльності й розвитку молодого покоління, насамперед, у власній громаді, що може бути забезпечено через розвиток молодіжної інфраструктури й, найголовніше, активного залучення молоді до процесу ухвалення та реалізації рішень, психологічної підтримки, а також контролю за їх втіленням і оцінкою отриманих результатів.

Особливої уваги в умовах воєнного стану потребує молодь, яка є найпотужнішим ресурсом будь-якої демократичної країни, та її інтелектуальним потенціалом, що буде формувати порядок денний у майбутньому.

Війна в Україні спричинила людські втрати, а також відбулось переміщення населення як всередині країни, так і за кордон.

Якщо у 1992 році в Україні проживало 51,7 млн осіб, з них молоді у віці до 17 років – 13,1 млн., то за даними Державної служби статистики України станом на 1 січня 2022 року чисельність постійного населення України становила 40 997 698 осіб, без урахування даних з окупованих територій. Тобто, з 1992 р. населення країни скоротилося на 20,7%, а українців у

віці до 17 років налічувалося у 2022 р. - 37,3 млн осіб (на 44,1% менше, ніж в 1992-му).

Розподіл постійного населення України віком від 14 до 35 років за статтю та віком наведено у рисунку 1.

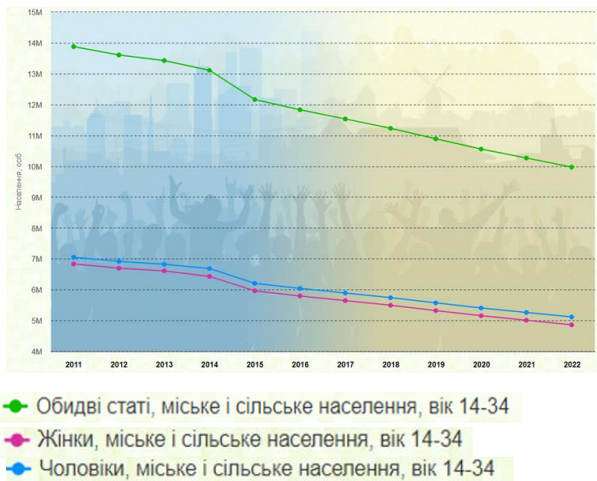

Рис. 1. Чисельність молоді в Україні, 2011-2022 рр.

Ще у листопаді 2021-го р. в ООН заявляли, що населення України скорочується одним із найшвидших темпів у світі і до 2050 року кількість українців може зменшитись до 35 мільйонів.

За даними Міністерства молоді та спорту, під час повномасштабної російсько-української війни так чи інакше зазнали наслідків російської агресії 40% молоді в Україні.

Станом на жовтень 2023 р. за даними європейської статистики, (рис. 2) на території ЄС проживало 4 млн. 238 тис. українців, які отримали тимчасовий захист, у тому числі у Німеччині – 1,2 млн. осіб, Польщі – 960,6 тис. осіб, Іспанії – 189,9 тисяч і Італії – 161, 7 тисяч осіб.

Сьогодні проблема міграційних втрат в Україні в умовах війни все більше залежить від критичної маси міграції молоді.

За даними Центру економічних стратегій (рис. 3) молодь у віці 14-17 років становить 10%, у віці 18-24 років – 6%, а у віці 25-34 років – 11% серед загальної кількості українських біженців за кордоном, хоча до України мають бажання повернутися 76% молодих людей, які виїхали через війну за кордон.

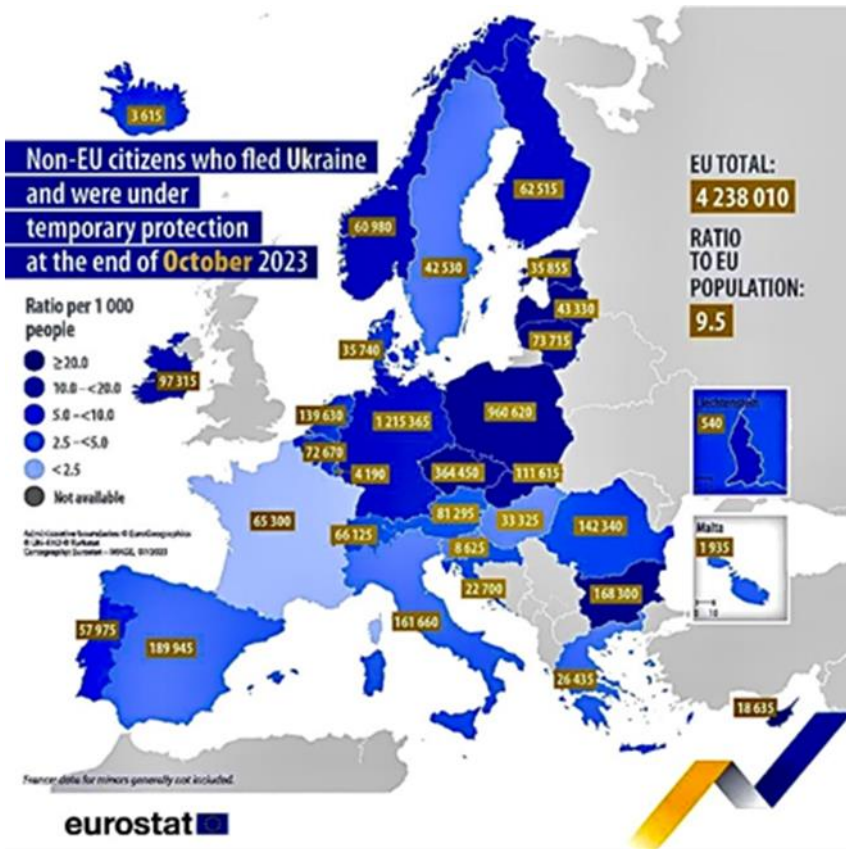

Рис. 2. Кількість українських біженців за кордоном станом на жовтень 2023 р.

Тому патріотизм молоді за обставин військового стану в Україні є актуальним питанням сьогодення, адже патріотизм – це запорука процвітання нашої країни та відданість своєму народові, забезпечення цілісності державного кордону та захист наших громадян.

Для вивчення рівня патріотизму молоді була розроблена анкета та проведено анкетування, в ході якого були опитані учні 10-11 класів Кам'янець-Подільського ліцею № 14 в кількості 50 осіб, з них чоловічої статі – 17 осіб і 33 жіночої, віком – 14-17 років.

На питання «Чи вважаєте себе українцем?» 96% опитаних вважають себе справжніми українцями, лише 4,0% - відповіли,

що їм байдуже. Отже, можна сказати, що переважна більшість респондентів вважають себе українцями.

Рис. 3. Вік та стать українських біженців за кордоном

За кордоном (рис. 4) хотіли б жити 46% респондентів, 30% відповіли, що хочуть проживати на батьківщині і лише 12% опитаних відповіли, що їм не важливо де проживати.

Чи хотіли Ви б жити за кордоном?

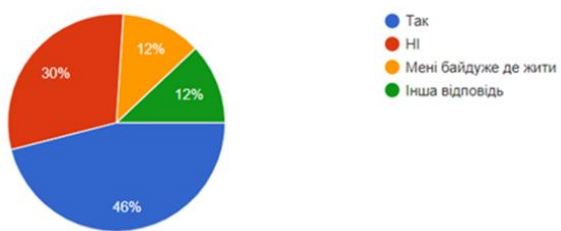

Рис. 4. Оцінювання бачення щодо свого майбутнього у респондентів

Також 82% респондентів відповіли, що вони пишаються, коли їх називають українцем. Лише 10% респондентів це байдуже.

На запитання «Що для Вас означає бути патріотом?» – 20,0% відповіли, що для того щоб бути патріотом - достатньо жити та народитись в Україні, по 24,0% відповіли для того щоб називатись українцем потрібно наслідувати традиції, ще 32 % респондентів відповіли, що необхідно працювати на добробут своєї держави і тільки 4,0% – спілкуватись українською мовою.

Аналіз проведеного опитування свідчить, що більшість респондентів вважають патріотизм запорукою процвітання України.

Тому я вважаю, що сьогодні вкрай потрібно мотивувати молодь та виховувати почуття патріотизму в кожному молодому громадянині України.

Війна в Україні завдала руйнівного впливу на психічне здоров'я людей та створила величезну потребу у психологічній підтримці населення, особливо цього потребує молодь, як найбільш емоційна та вразлива категорія.

Зміни, що відбулись у житті респондентів після оголошення воєнного стану були такими (декілька варіантів відповідей): незрозумілість свого майбутнього відмітило 82,5% опитуваних, страх за своє життя та життя близьких – 60%, сум за минулим життям – 57%, переїзд друзів в інші країни чи міста – 42,5%, надання неякісних послуг з освітлення, інтернету і зв'язку – 35%, погіршення психічного здоров'я – 30%.

Щодо негативних емоцій, почуттів, станів, які турбували респондентів найчастіше (рис.5), то найбільша їх кількість – 65% відчували виснаження. Паніку, стрес та пригніченість відчувала однакова кількість опитуваних – по 10%, та не відчувало негативних емоцій – 5% респондентів.

В умовах війни в Україні, погіршення її соціально-економічного стану сучасна молодь зіткнулась зі значною кількістю проблем, серед яких головними є:

- Підготовку до НМТ/ЗНО – 82,5%,
- Відсутність мотивації до навчання – 75%,
- Страх за майбутнє і неможливість його планування - 70%,
- Невизначеність майбутнього – 65%.

Молодь завжди гостро реагує на соціальні та політичні процеси, тому з нею доводиться рахуватися як з силою, яка вже сьогодні у багатьох аспектах визначає політичний, економічний і соціальний, культурний розвиток сучасного суспільства (рис. 6).

Рис. 5. Оцінювання негативних емоцій, почуттів та станів молоді

Проведене анкетування виявило головні складові мотивації молоді до прояву громадської активності (декілька варіантів відповідей), якими є: розвиток необхідних для життєвого успіху якостей – 57,1%, налагодження необхідних для життєвого успіху зав'язків – 57,1%, розширення кола спілкування – 54,8%, можливість початку кар'єри та участь у місцевому самоврядуванні – 45,2%.

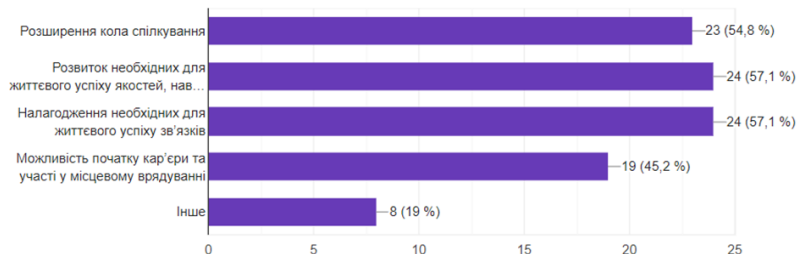

Рис. 6. Оцінювання обізнаності молоді щодо прояву громадської активності

Гарним досвідом надання молоді можливості відчути свою відповідальність та вплив на громаду є інструмент створення молодіжних рад, основними завданнями якого є залучення активної молоді до спільної роботи на користь громади.

Існує багато успішних кейсів створення цього органу: наприклад, створення молодіжної ради Кам'янець-Подільської міської ради, яка реалізувала разом з владою багато успішних проєктів, спрямованих на розвиток громади.

Щодо участі молоді в діяльності організацій громадського суспільства отримані результати, відображені на рисунку 7.

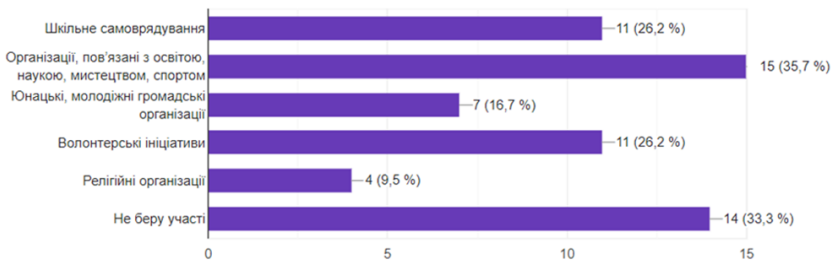

Рис. 7. Оцінювання обізнаності молоді щодо участі у діяльності організацій громадського суспільства

З усієї кількості респондентів – 16,7% задіяні у роботі юнацьких, молодіжних та громадських організацій, у діяльності організацій, пов'язаних з освітою, наукою, мистецтвом та спортом – 35,7%, по 26,2% респондентів – у волонтерській діяльності та шкільному самоврядуванні, 9,5% – в релігійних організаціях. Більш як третина опитаних – 33,3% не бере ніякої часті в діяльності організацій громадського суспільства.

За результатами анкетування, молодь бере активну участь у різних сферах волонтерської діяльності, серед яких найбільшу частину займає збір коштів для ЗСУ – 61,9% опитаних. Також вона надає також допомогу внутрішньо переміщеним особам та біженцям – 50,0%, приймає участь в організації та зборі гуманітарної допомоги – 42,9%, у допомозі нужденним та сиротам – 38,1%, зборі коштів на інші благодійні цілі – 33,3%. Не бере участі у волонтерській діяльності – 14,3% опитаних.

Держава намагається приділяти проблемам молоді якомога більше уваги, а цих проблем, на жаль, чимало (рис. 8). Особливо нині, коли всі верстви суспільства відчули на собі вплив війни і нестабільності, а надто – найбільш уразлива категорія – молодь. Підтримку держави відчуває 21,4 % респондентів, не відчуває – 35,7 %, решті опитаних важко відповісти на це питання.

Отже, сучасна українська молодь є патріотами своєї батьківщини, цінує історію своєї землі, пишається рідною мовою, та з надією дивиться в майбутнє України.

Пріоритетними напрямками підтримки молодих людей та допомоги в реалізації їх потенціалу є:

- включення молоді у процес відновлення країни та ухвалення рішень;
- своєчасне визначення цінностей молодих людей, потреб, запитів та становища загалом шляхом створення комфортного середовища для життєдіяльності й розвитку молодого покоління, насамперед, у власній громаді;
- розвиток молодіжної інфраструктури, активне залучення молоді до участі у громадському і політичному житті та її психологічна підтримка.

Примітки

1. Беззуб І. Оновлення державної молодіжної політики в Україні. *Громадська думка про правотворення*. 2021. № 9 (214). С.15–24. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/dumka/2021/9.pdf>

2. Бородін Є. І. Державна молодіжна політика в Україні: механізми формування та реалізації в контексті розвитку: навчальний посібник: 2-ге вид., доп. Дніпро: Грані, 2019. 176 с.

3. Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2021–2025 роки: постанова кабінету міністрів України від 2 червня 2021 р. № 579. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2021-%D0%BF#n11>

4. Кизенко В. Громадянська освіта і виховання – основа громадянського суспільства. *Біологія і хімія в рідній школі*. 2015. № 1. С. 34–37.

5. Мульська О. Система моніторингу міграційної мобільності молоді у проєкції збереження людського потенціалу: концептуально-методична емпірика. *Innovation and Sustainability*. 2022. №3. С. 38–49.

6. Національна молодіжна стратегія до 2030 року. Указ президента України від 12 березня 2021 року № 94/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/94/2021#n13>

7. Сидорчук О. Г., Панькова О. В. Міграційна політика України в контексті безпеки та збалансованості економічного і соціального розвитку держави. *Ефективність державного управління*. 2022. № 59. С. 85–95.

8. Софій О. Роль молоді в молодіжній політиці в Україні. Аналітична записка. ГО: Європейський діалог, 2020. 36 с.

9. Статистичний збірник «Розподіл постійного населення України за статтю та віком». *Держстат України, 1998–2022*. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/13/Arch_rpn_zb.htm

10. Токар В. М., Гбур З. В. Аналіз показників міграції населення: внутрішня та зовнішня. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2023. № 7.

Ломага Максим,
здобувач освіти 10 класу
Кам'янець-Подільського ліцею № 7

Науковий керівник: Яблонська Д.Р.,
доктор філософії в галузі історії,
асистент кафедри всесвітньої історії
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка

ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВИХ ОБ'ЄДНАНЬ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ВИШУ (1919–1930 рр.)

Реформування освіти та наукових установ у сучасній Україні передбачає врахування вітчизняного історичного досвіду, який формувався упродовж багатьох десятиліть і дає корисні уроки сучасним політикам, ученим та освітянам. Один із них стосується творення та діяльності наукових товариств, науково-дослідних кафедр у складі закладів вищої освіти України з 1919 по 1930-і рр. Саме наукові об'єднання, які спеціалізувалися на подільській проблематиці і не тільки, започаткували в Кам'янець-Подільському державному українському університеті/інституті народної освіти. Розкриття їх організаційної структури, основних напрямів досліджень, отриманих результатів та процесу ліквідації має важливе значення для історичної науки.

Дане дослідження має свою актуальність, адже є комплексним узагальненням діяльності наукових осередків Кам'янець-Подільського педагогічного закладу вищої освіти, що дає загальне уявлення не лише про українську історичну науку, а й роль сучасного провінційного міста в історії України першої половини ХХ ст. Метою роботи є всебічний аналіз діяльності трьох наукових об'єднань (наукового товариства, наукового при УАН товариства та науково-дослідної кафедри Поділля) Кам'янець-Подільського державного українського університету/інституту народної освіти 1919–1930рр.

Проблематика у тій чи іншій мірі розкривається у працях сучасних українських істориків: О. Завальнюка [8–11], О. Комарницького [9; 10; 14], Д. Яблонської [11, 21; 22], С. Набок [15], В. Адамського [1], В. Нестеренка [17] та ін.

Діяльність наукового товариства Кам'янець-Подільського державного українського університету була розпочата, на думку українських істориків О.Завальнюка та А.Копилова, восени,

а на думку інших вчених – грудні 1919 р. [3, с. 68]. Ідея створення цієї структури належала Василю Біднову та Леоніду Білецькому (останній очолив товариство) [8, с. 292]. Із затвердженням Статуту товариства було чітко окреслено завдання, а саме: налагодити зв'язки з науковцями Поділля, працювати над науковими публікаціями, виголошувати доповіді, обмінюватися думками та розповсюджувати наукові знання через лекції й видання Товариства [3, с. 32].

У науковому об'єднанні була сформована своя структура, що складалася із двох повністю автономних секцій: історико-філологічної (керівник Євген Тимченко) та точних наук (керівник Петро Бучинський) [8, с. 294, 297; 17, с. 87].

До складу історико-філологічної секції увійшли такі науковці: Є.Тимченко, В.Біднов, Л.Білецький, П.Клименко, Ю.Сіцінський, П.Клепатський, М.Драй-Хмара, І.Любарський, О.Синявський, С.Якимович, М.Васильківський, М.Грінченко та ін. відомі вчені та педагоги [7, с. 1]. Через велике навантаження професорсько-викладацького складу засідання секції проводили у вихідний день (неділю). Кожний доповідач зобов'язаний був подавати на засідання свої матеріали доповіді, з якими голова мав ознайомити учасників перед роботою. Водночас на зібрання могли приходити всі охочі кам'ячани з вищою освітою, а також здобувачі вищої освіти. Серед інших видів роботи даної секції була підготовка статей до словників тощо.

Щодо роботи секції точних наук, то вона працювала за такими ж традиціями. Було проведено 10 засідань до травня 1920 р., на яких заслухали й обговорили 15 доповідей колег. Загалом до складу секції точних наук входило 20 осіб (М.Герашенко, В.Геринович, А.Малиновський, Н.Гаморак, О.Аленіч, М.Хведорів (Федоров) та ін.) [8, с. 297; 9, с. 10; 10, с. 6].

Члени секції багато працювали над формуванням матеріальної бази своїх досліджень. Наприклад, на початку 1920 р. молодий викладач, астроном Олександр Аленіч, отримавши необхідні від керівника вищу кошти (надходження від влади УНР), разом з архітектором університету збудували на даху головного корпусу ЗВО астрономічну обсерваторію, яка існує і до сьогодні (на жаль недіюча). О.Аленіч розмістив власний телескоп, що давало змогу здійснювати спостереження за космічними тілами в 150-кратному збільшенні [6, с. 3]. Дані дослідження він здійснював самотійно у нічний час, а інколи зі студентами наукового гуртка.

Зазначимо, що серед видів роботи обох секцій наукового товариства було читання відкритих лекцій студентам, мешканцям міста, а також публікація розвідок членів товариства у виданнях вишу. Великим успіхом в останньому стало видання окремої наукової збірки «Записки Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» та відбитки із «Записок» у 1920 р. Виш і наукове товариство запланували видання 8 томів. Однак друкарня університету змогла опублікувати лише відбитки дев'яти авторів, які надалі мали з'явитися в одній збірці – том 2 «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету». Головною перешкодою у цій справі стала відсутність паперу та коштів, тому більшість підготовлених науковцями статей так і не побачила світ у загальному виданні [8, с. 298].

Члени наукового товариства виконували різні замовлення державних, військових і громадських організацій щодо підготовки видань для освітян, армійських підрозділів, бібліотечних працівників, аграріїв, абітурієнтів та ін. [8, с. 299]. Так, задля реформування української загальноосвітньої школи, випускники якої вступали б до українських ЗВО, члени наукового товариства в Кам'янець-Подільському ДУУ готували підручники з географії та здійснювали переклад із російської на українську мову творів відомих письменників [8, с. 300, 301]. Також члени наукового товариства рецензували підручники українських і закордонних учених; співпрацювали з іншими вченими, освітянами, державними діячами тощо; непорушно стояли на захисті пам'яток історії, мистецтва та природи [16].

Після утворення радянської влади в Україні в 1921 р. розпочалися зміни у системі вищої освіти – частину ЗВО було або закрито або реформовано. Кам'янець-Подільський ДУУ не став винятком: спочатку виш реорганізували в інститут теоретичних знань/наук, а вже ближче до літа 1921 р. – в інститут народної освіти (далі – ІНО) [11, с. 19]. Новий виш складався із двох факультетів (професійної освіти та соціального виховання), а наукове товариство продовжило свою діяльність у його структурі, об'єднуючи науково-дослідну роботу викладачів обох факультетів.

Незважаючи на структурні зміни в ЗВО, члени наукового товариства продовжили працювати відповідно до визначеного плану – науково-публікаційна активність, поширення наукових знань, а також налагодження зв'язків із науковцями Поділля. Щодо останнього завдання, то зазначимо, що колектив продовжував співпрацювати з Кам'янець-Подільським комітетом охо-

рони пам'яток старовини, мистецтва і природи і за радянської влади. Так, у червні 1921 р. комітет спільно з НТ влаштував у Кам'янець-Подільському ІНО археологічну виставку, на якій було зібрано пам'ятки старовини з історико-археологічного музею (сьогодні – Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник), музею художньо-промислової школи, кабінету мистецтвознавства ІНО та від приватних осіб.

Навесні 1922 р. відбулися останні зміни в науковому об'єднанні – головою найбільш чисельної історико-філологічної секції було обрано Є.Сташевського [7, с. 1]. На кінець 1923 р. відбувся помітний занепад роботи наукового товариства при інституті, а згодом воно припинить своє існування, «оскільки вчені не змогли об'єднати свої наукові інтереси заради спільної справи» – Ю. Філь. [20, с. 92; 22, с. 231]. Погоджуємося з думкою сучасних істориків, що радянську владу не влаштувала ні дата заснування цієї організації, яка була пов'язана з періодом української революції, ні те, що вона об'єднувала навколо себе групу дослідників, які, на думку влади, були з категорії «неблагонадійних» [11, с. 36].

Згодом, з ініціативи архівіста та історика Пилипа Клименка у 1925 р. було засновано наукове товариство нового типу, яке об'єднало наукові інтереси усіх краєзнавців Поділля. П.Клименко спільно зі вченими та викладачами ІНО (Ю.Сіцінським, В.Гериновичем, П.Бучинським, Ф.Кондрацьким, В.Храневичем, В.Зборовцем, Ю.Філем та Ф.Шумлянським [22, с. 230–231]) розробили статут та програму нового товариства, а надалі увійшли до його складу. З цього часу назва осередку – «Кам'янець-Подільське наукове при УАН товариство», усі нормативні документи щодо діяльності затвердила Академія наук влітку 1925 р. [19, с. 3]. Зазначимо, що основне завдання секцій було схожим з попередніми.

Вагома частка особового складу даного товариства належала викладачам ІНО. Поява товариства відкрила можливості для наукової праці всіх бажаючих, про що свідчить велика кількість членів (97 дійсних членів) [20, с. 95, 96]. Характерним було й те, що в його роботі поряд з місцевими поціновувачами історії та культури брали участь і фахівці з інших міст.

Відповідно до статуту товариство складалося з п'яти секцій, а саме: історично-філологічної, краєзнавчої, педагогічної, природно-математичної, соціально-економічної [15, с. 103]. Перші збори НТ відбулися 2 червня 1925 р., на них було обрано тимчасову президію у складі трьох осіб, а саме: голова – В.Храневич, заступники – В.Зборовець та Ю.Сіцінський, а також керівників секцій

[12, с. 447]. Секцію історично-філологічну очолив О.Неселовський (згодом Ю.Філь), краєзнавства – Ю.Сіцінський, педагогічну – В.Зборовець, природно-математичну – В.Храневич та соціально-економічну – Т.Недужий [12, с. 446].

1925 р. на засіданнях наукового товариства було заслухано ряд доповідей науковців і членів осередку, зокрема: розвідки В.Храневича «Фауна Поділля», П.Богацького «Флора Поділля у порівнянні з кримською», Ю.Сіцінського «Завдання наукового товариства з краєзнавства», В.Свідзінського «Події в Подільських селах 1917–1918 рр.», В.Герасименка «Кармелюк в народній словесності» та ін. [18, с. 93]. У 1928 р. науковим товариством було видано перший том «Записок Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства» та монографію В.Герасименка «Кармалюк в українській народній пісні» [20, с. 99–100].

Однак через згортання радянської політики українізації наприкінці 1920-х рр., а також відповідно до постанови Української Академії наук щодо ліквідації різних наукових об'єднань на місцях, була визначена доля наукового при УАН товариства Кам'янець-Подільського ІНО [11, с. 37]. Тож на початку 1930 р., як і низка інших схожих осередків, Кам'янець-Подільське наукове товариство припинило свою роботу.

Окрім наукових товариств осередком науково-дослідної роботи Кам'янець-Подільського ІНО була кафедра як структурний підрозділ інституту. Так, у невеликому проміжку часу між ліквідацією наукового товариства та створенням наукового при УАН товариства, розпочало роботу ще одне об'єднання учених – науково-дослідна кафедра (далі – НДК). Професорсько-викладацький склад ІНО доклав неабияких зусиль, щоб примножити наукову діяльність новими розвідками у сфері дослідження вітчизняної історії, етнографії, мово- і літературознавства, соціально-економічних та природничо-математичних наук.

Відповідно до постанови РНК УСРР від 2 грудня 1921 р. «Про утворення науково-дослідних кафедр та забезпечення науково-дослідних кафедр» уже в 1922 р. з ініціативи професора Євгена Сташевського було відкрито науково-дослідну кафедру Поділля [11, с. 30]. Основними її завданнями були: посилення наукового потенціалу викладацького складу, активізація діяльності у напрямі дослідження історико-економічних та культурних аспектів на Поділлі, збільшення кількості молодих учених [5, арк. 1зв.; 4, арк. 33, 33зв, 34; 11, с. 33].

На початку існування НДК у її складі нараховувалося четверо науковців (Є.Сташевський, Ю.Сіцінський, П.Клименко та

П.Клепатський). Усі очільники дбали про збільшення особового складу кафедри: у 1925 р. нараховувалося 26 працівників та 10 аспірантів, а в середині літа 1927 р. – 29 дійсних членів, наукових співробітників та 24 аспіранти [2, с. 149; 1, с. 198–199]. У структурі науково-дослідної кафедри діяли 2 секції, які в свою чергу поділялися на підсекції: 1) Секція «Культура» під керівництвом І.Любарського складалася із чотирьох підсекцій: історії та археології, лінгвістики, літератури, мистецтва [13, с. 53; 5, арк. 4]; 2) Секція «Економіка сільського господарства» під керівництвом В.Гериновича поділялася на такі підсекції: економіки, біології, зоології, геології [5, арк. 4; 13, с. 53].

На засіданнях кафедри виголошували та обговорювали наукові розвідки, а також заслуховували звіти аспірантів про виконані завдання. Серед наукових доробків членів кафедри можна відзначити: професорів П.Клименка, І.Любарського, В. Геринович, які активно публікувалися, організовували археологічні розвідки, читали відкриті лекції тощо [11, с. 32, 33].

Аналіз тематики наукових досліджень свідчить, що значну увагу члени кафедри приділяли селу [14, с. 225, 226]. Вчені організовували етнографічні і польові експедиції у селах поблизу Кам'янця-Подільського: Цибулівка, Кадіївці, Велика Мукша (сьогодні – с. Велика Слобідка), Баговиця, Панівці та ін. [5, арк. 6].

НДК видавала і наукову продукцію, зокрема окремі праці (В.Гериновича, П.Клименка, І.Любарського), статті в науковому збірнику ВУАН, записках Кам'янець-Подільського ІНО, проблематика яких охоплювала різні питання історії, культури, економіки та природи Поділля. Так, у «Записках Кам'янець-Подільського інституту народної освіти» (том 1 та 2) з'являться статті п'ятьох дійсних членів НДК.

Діяльність НДК мала не лише фундаментальний і дослідницький, а й прикладний характер. За період її функціонування було проведено чимало наукових експериментів, частина з них – у міському ботанічному саду, створеному в 1922 р. зусиллями професорсько-викладацького, студентського колективів та очолювана науковим співробітником НДК, викладачем інституту Н. Гамораком. На площі майже в 100 га було розташовано велику кількість зразків флори України, а також систематизовано їх у групи, характерні для Поділля, Полісся, Карпат і степової зони [13, с. 54].

Ефективній науково-дослідній роботі сприяли тісні творчі зв'язки НДК з ученими ВУАН, Київського, Одеського, Харківського та інших ЗВО. У практику науково-дослідної роботи

ввійшли наукові відрядження викладачів у провідні виші та наукові установи УСРР, а також за кордон [21, с. 56].

Слід зазначити той факт, що діяльність усіх трьох вище згаданих наукових об'єднань весь час супроводжувалась тиском з боку більшовицької влади. Незважаючи на політику більшовиків, кам'янецька наукова спільнота брала участь у національно-культурному житті регіону, ініціювала просвітницькі програми, реалізовувала історико-регіональні та краєзнавчі дослідження, однак радянська – мала інше завдання. Відбувались масові «чистки» та репресії серед національно-свідомої наукової спільноти Кам'янець-Подільського. Наприкінці 1920-х рр. Кам'янець-Подільський ІНО в числі інших 8 закладів вищої освіти був визнаний сталінським режимом як контрреволюційний. Масові арешти членів кафедри, науково-педагогічних працівників ІНО, та їх ізоляція негативно вплинула на роботу НДК, що призвело до ліквідації цієї структури у 1930 р.

Отже, створення і діяльність наукових об'єднань Кам'янець-Подільського державного українського університету/інституту народної освіти посилило наукову та освітню складову вишу. Через секції науковці досліджували різні напрями, вивчали питання історії, природознавства, культури, математики тощо, здійснювали видавничу справу, готували інформацію для різних військових і державних установ. Викладачі та члени даних наукових осередків сприяли розвитку наукової спільноти через проведення археологічних розвідок, геологічних експедицій, участі в різних заходах, виголошенні доповідей. На наше переконання, їх діяльність могла б покращити освітньо-науковий рівень та щороку примножувати здобутки на благо країни.

Примітки

1. Адамський В. Становлення науково-дослідної роботи в Кам'янець-Подільському інституті народної освіти. *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 197–212.

2. Баєр М. Науково-дослідна кафедра «Природи, Сільського господарства й культури Поділля при Кам'янецькому СГІ. *Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі*. Кам'янець-Подільський, 1927. Вип. 4. С. 146–164.

3. Білик А. Діяльність наукового товариства при Кам'янець-Подільському педагогічному виші (1919–1930 рр.). *Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. Вип. 17. С. 32–35.

4. Державний архів Хмельницької області. Фонд Р. 302. Опис 1. Справа 606 – Звіт про діяльність науково-дослідної кафедри НДК інституту, положення про семінари вищого типу при вищих учбових закладах, заяви студентів про зарахування членами семінарів (2 березня 1924– 29 травня 1925 рр.). 35 арк.
5. Державний архів Хмельницької області. Фонд Р. 302. Опис 1. Справа 953 – Історія науково-дослідницької кафедри інституту, оголошення про її засідання, доручання професора Баєра (1927 р.). 9 арк.
6. До відкриття обсерваторії в нашому Університеті. *Наш шлях*. 1920. 2 березня. Ч. 42. С. 3.
7. Доповідь в історико-філологічній секції Наукового т-ва при Кам'янець-Подільському університеті. *Червона правда*. 1922. 20 квітня. № 85 (185). С. 1.
8. Завальнюк О. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 644 с.
9. Завальнюк О., Комарніцький О. Бучинський Петро Миколайович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 32 с.
10. Завальнюк О., Комарніцький О. Клепатський Павло Григорович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 28 с.
11. Завальнюк О., Яблонська Д. Українські вчені та політкомісари в історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (1921–1930 рр.): персональний вимір. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2022. 408 с.
12. Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали / упоряд. В. Шмельов [та ін.]; відп. ред. П. Сохань. Київ: Наукова думка, 1993. 571 с.
13. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. 408 с.
14. Комарніцький О. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ ТОВ «Друкарня “Рута”», 2017. 984 с.
15. Набок С. Кам'янець-Подільське наукове товариство при ВУАН. До питання дослідження документів співробітників Академії наук України як джерела вивчення історії України. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. пр. за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції (16–17 травня 2003 р.)*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділь. держ. ун-т, інформ.-вид. відділ, 2004. С. 102–104.
16. Наукове краєзнавство Поділля у 20-х рр. ХХ ст.: становлення, проблеми вибору пріоритетів. Історія: збірник праць. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5125.html>
17. Нестеренко В. Наукове товариство у Кам'янці-Подільському у 1919–1923 рр. *Матеріали XV Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 86–91.

18. Савчук В. Краєзнавство Поділля XIX–XX століть. *Краєзнавство*. 1999. № 1-4. С. 89–94.

19. Філь Ю. В Кам'янецькому науковому товаристві. *Червоний кордон*. 1926. № 247. С. 3.

20. Філь Ю. До історії Кам'янець-Подільського Наукового при УАН товариства. *Записки Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства*. Кам'янець на Поділля, 1928. Т. 1. С. 91–100.

21. Яблонська Д. Наукова та навчально-методична діяльність професорсько-викладацького складу Кам'янець-Подільського ІНО (1921–1930 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів* [Електронне видання]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Вип. 21. Т.1. С. 55–57.

22. Яблонська Д. Юхим Павлович Філь – філолог, літературознавець та викладач Кам'янець-Подільського ІНО. *Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків»*. Кам'янець-Подільський, 2019. С. 228–233.

Машталір Вадим,

здобувач освіти 10 класу Кам'янець-Подільського ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою Хмельницької області

Науковий керівник: Боровець І.І.,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії

Кам'янець-Подільського національного університету

імені Івана Огієнка

СЕРБСЬКИЙ ФРОНТ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У 1914 РОЦІ

Актуальність питання визначається різноплановою схожістю подій на Сербському фронті у 1914 р. та перших місяців повномасштабного вторгнення російських військ в Україну у 2022 р. Мета дослідження – з'ясування історичних умов та конкретних воєнно-політичних обставин кампанії на Сербському фронті початкового етапу Великої війни. Елемент новизни полягає у тому, що в сучасній вітчизняній історіографії відсутні спеціальні наукові розвідки, присвячені розглядуваній

проблемі. Особистим внеском є використання військових джерел та матеріалів тогочасної сербської преси, доступних на сербському спеціалізованому військово-історичному сайті «Велика війна» (<https://velikirat.nb.rs/onama>).

Головною геополітичною причиною австро-сербського протистояння була їх конкуренція за вплив на Заході Балкан. Це був традиційний об'єкт політики Відня. Проте утворення та становлення в останній третині XIX – на початку XX ст. Сербського королівства змінило ситуацію. Численне південнослов'янське населення дуалістичної Австро-Угорщини відчувало глибокі симпатії до сусідньої Сербії. Після переможних Балканських воєн 1912–1913 рр. у Сербії збільшилась територія і населення вдвічі, панувало небувале національне піднесення. Посилення великосербської ідеї було небезпечним для Австро-Угорщини [15, с. 205]. Зі свого боку, австрійський престолонаслідник Франц Фердинанд мав плани щодо перетворення дуалістичної монархії на триалістичну за рахунок південнослов'янського елемента. Це зводило нанівець плани Сербії стати центром тяжіння для усіх південних слов'ян.

Приводом до загострення ситуації стало вбивство 28 червня 1914 р. у боснійському місті Сараєво Франца-Фердинанда і його дружини Софії Гогенберг [11, с. 15]. Оскільки терорист Гаврило Принцип був сербом, а сама акція була здійснена за підтримки його спільників зі Сербії, то у Відні вхопилися за це як зручну нагоду для зведення рахунків. 28 липня був оприлюднений маніфест австро-угорського імператора Франца-Йосифа про оголошення війни Сербії [12, с. 1].

Населення Австро-Угорщини у 1914 р. майже в 12 разів перевищувало населення Сербії. Австрійський план наступальної операції передбачав розгортання трьох армій загальною чисельністю до 412 000 осіб (армійська група генерала Потіорека): 2-я армія – за течією рік Сави та Дунаю (обабіч Белграда); 5-я армія – лівий берег Дрини до її впадіння в Саву; 6-я армія – в Боснії між Сараєвим і сербським кордоном.

Сербський мобілізаційний потенціал за умов тотальної мобілізації становив лише 350-400 тис. осіб [5, с. 19]. Для сербської армії надходило озброєння з Російської імперії. Наприклад, 3 липня 1914 р. згідно інформації російського генштабу сербам планувалося продати 120 тис. трьохлінійних гвинтівок з 120 млн. патронів до них [11, с. 115]. Зі стратегічної точки зору, оборона Сербії була складним завданням. Велика протяжність австро-сербського кордону давало можливість агресору виби-

рати низку варіантів наступу. Столиця Белград була по суті містом на кордоні, що визначало її вразливість для ворога.

Військові дії розпочалися 27 липня, тобто ще до офіційного оголошення війни. За повідомленням газети «Велика Сербія» три австрійські аероплани порушили повітряний кордон поблизу м. Смедерева, один з яких був збитий сербами [3, с. 2].

12 серпня підрозділи агресора розпочали форсування р. Дрини [5, с. 338]. На першій лінії наступу було сконцентровано 19 дивізій супроти 11 сербських дивізій. Вражає повільність пересування австрійських ешелонів, які розвивали швидкість лише 11 миль за год., що дорівнювало швидкості велосипеда [1, р. 162]. Атака розгорталася цілком невідмобілізованими та нерозгорнутими в бойові порядки військами, до того ж наступ вівся на пересіченій місцевості горбистого заходу Сербії, а не з відкритих рівнин півночі, як того очікувало сербське командування. Налагодження переправ через р. Дрину бажало кращого й підрозділи не були готові до ведення бойових дій на гірських теренах. Водночас 5-й та 6-та армії, розділені на старті операції територією, більш ніж на 70 миль завширшки, були надто далеко одна від одної, аби узгоджувати дії.

Сербський оборонний план передбачав втягування атакуючих підрозділів на свою територію, щоб зменшити їх ударну концентрацію з подальшою атакою флангів і ліній постачання австро-угорської армії. Битва розгорнулася на відтинку фронту у 60 км. в районі Крупань – Завлака – височина Іерак – височина Цер – Шабац [1, с. 340]. Сербська кавалерійська дивізія 16 серпня завдала дошкульного флангового удару колоні 8-го австрійського корпусу й змусила його до відступу. Інші підрозділи діяли теж успішно й блокували просування ворога. 17 серпня дивізії 2-ї сербської армії взяли під контроль два перших хребти схилів гори Цер. Австрійський фронт таким чином було прорвано й армія виявилася розділеною на дві частини. 19 серпня серби зайняли Іеракський гірський кряж. У результаті, австрійці не могли залишатися в долині між довколишніми висотами, де панував супротивник, а тому їх підрозділи стали відступати. З 20 серпня серби стали їх переслідувати й 24 серпня вийшли до Сави та Дрини. Результатом чотириденного бою був відступ австро-угорців. Цікаво, що це була перша перемога збройних сил Антанти у війні.

7 вересня, завершивши перегрупування, австро-угорські підрозділи повели другий наступ, розпочавши першу фазу битви на Дрині. 6-ій армії вдалося, відкинувши підрозділи сербсь-

кої 3-ї армії, форсувати річку і закріпитися на плацдармі. 5-а сербська армія, переведена зі Срему, контратакувала 6-у австрійську армію. Спочатку бої були для сербів успішними, але криваві чотириденні бої за пік Мачков Камінь, в яких обидві сторони зазнали величезних втрат в лобових атаках і контратаках, засвідчили виснаження й затягування операції.

З 15 вересня австро-угорські війська знову перейшли в атаку (друга фаза битви на Дрині). Потіорек планував оточити головні сербські сили в районі Мачви і Ядра [6, с. 182]. Наступ тривав до 25 вересня, після чого на деякий час на фронті настало порівняне затишшя [6, с. 418]. Австрійці не змогли суттєво розширити свої плацдарми на р. Саві та Дрині й зайняти стратегічний трикутник між цими ріками. Бойові дії стали позиційними. Як і у Франції та Фландрії, обидві армії почали окопуватися, щоб уникнути нищівної дії кулеметів та артилерії. З'явилися траншеї та бліндажі, оточені колючим дротом [1, р. 182–183]. У результаті в сербській військовій літературі період до 24 жовтня названий «Окопна фаза битви на Дрині» [7, с. 1].

5 листопада австрійські війська розпочали новий наступ із плацдармів біля Сави та Дрини [7, с. 7]. 15 листопада Вальєво було зайняте австро-угорськими військами, а 2-а і 3-я сербські армії зайняли оборонні позиції на р. Колубара.

Кампанія на Колубарі розділяється на чотири фази: 1) Початкова – від залишення сербами Вальєво до їх відступу до Колубари, м. Љег та гірського масиву Суворору. 2) Оборона Белграда, Суворора та Ужиця, стримування наступу австрійських військ. 3) Контрнаступ сербів та прорив ними ворожого фронту в районі Суворору. 4) Наступальний марш, відступ австрійців до Сави та Дрини, визволення Белграда [8, с. 1-2].

16 листопада розпочалася масштабна австрійська атака на позиції сербів. Локальною метою наступу було захоплення залізничної гілки Обреновач-Вальєво для поліпшення постачання фронтних військ. Двом корпусам 5-ої австро-угорської армії вдалося обійти лівий фланг сербських позицій з півдня й захопити Лазаревац, відтіснивши 2-у сербську армію [9, с. 1-2]. 25 листопада австро-угорські підрозділи на цій ділянці форсували р. Љег. У свою чергу, 6-а армія 24 листопада захопила стратегічну висоту – гору Мальєн поблизу Дивчибара, – загрожуючи сербам на лівому фланзі. Просування австрійських солдат углиб території Сербії супроводжувалося надзвичайно великими втратами. Так, лише під час бою біля Пека загинуло та поранено близько 15 000 австрійців, 4 тисячі стали полоненими [16, с. 300].

2 грудня у Белград вступили австрійські війська, хоча це мало більше символічне й політичне, ніж військове значення, адже на південь від сербської столиці концентрувалися сербські сили, які готувалися до контрнаступу. Р. Путник стягнув всі свої резерви, у тому числі підрозділи жандармів, студентські батальйони та новобранців мобілізації. Якраз із Франції прибули боеприпаси, які були розділені між дивізіями. Інші ділянки фронту залишалися неприкритими, аби зосередити всі наявні сили на вирішальному напрямку. Це був ризик, однак, як продемонстрували подальші події, він себе виправдав [1, р. 189].

Уранці 3 грудня розпочався сербський контрнаступ з висот гірського масиву Рудника в напрямках Лазореваца та Проструги [4, с. 5-6]. Туман сховав їх від ворожих розвідників, а тому австрійські підрозділи не зупиняли цей рух вниз з гір Суворору. Коли сонце розвіяло туман, сербська артилерія відкрила вогонь. Під його прикриттям сербські частини бойовим порядком атакували австрійську колону, яка не мала часу розгорнути свій фронт. Упродовж трьох днів австрійці стримували атаки сербів, але після полудня 5 грудня розпочали відхід зі Суворору. Аби уникнути розгрому, супротивнику нічого не залишалося, як відступити на лівий берег р. Колубари. До 9 грудня Потіорек видав наказ про загальний відхід у напрямку Шабац, а ще за чотири дні 6-та австро-угорська армія повернулася за р. Саву. Опівдні 14 грудня звіт у генштаб гласив: «Ворога немає, Белград звільнений» [10, с. 379].

«Військовий щоденник» констатував, що відступ ворожих військ перетворився на втечу й важко знайти у військовій історії Австрії подібну за масштабами катастрофу. Підсумував, що «Сербія стала могилою для австрійського війська» [13, с. 2]. «Балканський журнал» 28 листопада у передовиці помістив таку констатацію: «...доки австрійці галасували, Сербія діяла, малочисельні сербські війська завдали поразки «увінчаним славою» цісарсько-королівським арміям. «Я переміг тебе, отже, я існую», – таку лаконічну відповідь дала Сербія гордовитій балачці Австро-Угорщини» [14, с. 3].

У кількомісячній кампанії австро-угорські війська втратили 273 тис. вояків, з яких понад 100 тис. осіб були безповоротними втратами (30 тис. загиблими й 70 тис. полоненими). Сербські втрати становили 132 тис. осіб, у тому числі 22 тис. загиблими, 91 тис. пораненими і 19 тис. полоненими [1, р. 191]. Важливо наголосити, що Австро-Угорщина, хоч і з дедалі більшими

труднощами, але мала демографічні ресурси для заміщення цих втрат, тоді як сербський потенціал був вичерпаний набагато глибше.

Політичні наслідки полягали в тому, що 7 грудня у Скупщині (парламенті) була обнародована заява про мету війни, відома як Нішська декларація, в якій проголошувалося, що Сербія веде війну за звільнення сербів, хорватів і словенців від австрійського гніту та створення єдиної південнослов'янської держави [2, р. 4]. Однак підкреслюємо, що висунувши популярну програму звільнення усіх південних слов'ян від гноблення Габсбурзької монархії, правлячі кола насправді прагнули утворення «Великої Сербії» на чолі з династією Карагеоргієвичів.

Отже, сербський військовий успіх став важливим елементом перебігу бойових дій на початковому етапі Першої світової війни, засвідчивши, що рішучий опір агресору можливий, продемонструвавши усі народам, що зазнали нападу, надихаючий взірець захисту своєї Батьківщини.

Примітки

1. Schindler J. R. Disaster on the Drina: The Austro-Hungarian Army in Serbia 1914. *War in History*. 2002. 9 (2). P. 159–195.

2. The Serbs and their Leaders in the Twentieth Century / Edited by P. Radan, A. Pavkovic. New York: Ashgate Publishing, 1997. 267 p.

3. Аустриски аероплани. Велика Србија. Број 3. Ваљево 29 јула 1914. 2 с.

4. Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Књига шеста. 1914. година. Трећи период операцја – Колубарска Битка. III. Фаза – нападна. Београд: Главни Ђенералштаб, штампарија «Скерлић», 1925. 360 с.

5. Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Књ. 1. 1914. година. Први период операцја – Церска битка. Београд: Главни Ђенералштаб (Београд: Штампарска радионица Министарства војске и морнарице), 1924. 340 с.

6. Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Књ. 2. 1914. година. Други период операцја – Битка на Дрини. Београд: Главни Ђенералштаб (Београд: Штампарска радионица Министарства војске и морнарице), 1925. 438 с.

7. Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Књ. 3. 1914. година. Други период операцја – Битка на Дрини. IV, V, и VI део. Београд: Главни Ђенералштаб (Београд: Штампарска радионица Министарства војске и морнарице), 1925. 410 с.

8. Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Књига четврта. 1914. година. Трећи период операцја – Колубарска Битка. I. Фаза – уводна. Београд: Главни Ђенералштаб, штампарија «Скерлић», 1925. 312 с.

9. Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Књига пета. 1914. година. Трећи период операцја –

Колубарска Битка. II. Фаза – одбранбена. Београд: Главни Ђенералштаб, штампарија «Скерлић», 1925. 416 с.

10. Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Књига седма. 1914. година. Трећи период операцја – Колубарска Битка. IV. Фаза – експлоатација победе. Београд: Главни Ђенералштаб штампарија «Ујидињење», 1926. 400 с.

11. Международные отношения в эпоху империализма. 1878-1917: Серия 3. 1914–1917. Т. 4 : 28 июня – 22 июля 1914 г. М.; Л.: Государственное социально-экономическое издательство (ГСЭИ), 1931. 423 с.

12. Мојим народима. Браник. Број 142. У Новом Саду, 29 јула (1 августа) 1914. 2 с.

13. Ратни Дневник. Број 130. Крагујевац. 1 децембра 1914 год. 4 с.

14. Ратни Дневник. Број 132. Крагујевац. 3 децембра 1914 год. 4 с.

15. Чернік С. Австро-сербський конфлікт 1914 р. у висвітленні газетної періодики України. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2014. С. 204–208.

16. Чернік С.Д. Військове протистояння Австро-Угорщини та Сербії у 1914 році на сторінках газети «Одесский листок». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 43. С. 298–301.

Мелекесцев Назар,

здобувач освіти 11 класу

Кам'янець-Подільського ліцею №14

Науковий керівник: Кобильник В.В.,

кандидат політичних наук, доцент,

проректор з науково-педагогічної

роботи та міжнародних зв'язків

Кам'янець-Подільського національного

університету імені Івана Огієнка

ВТРАЧЕНЕ ДИТИНСТВО: СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ

Повномасштабна війна в Україні, яка розпочалася 24 лютого 2022 р., призвела до соціально-психологічної, економічної та гуманітарної кризи. Війна змінила життя кожного члена українського суспільства, проте найбільше від воєнних дій в Україні постраждали діти. Сьогодні українські діти живуть серед жахів війни – втрата близьких, страх смерті, розлука з рідними, які стали на захист країни, зруйновані домівки та рідні

міста, вимушена внутрішня та зовнішня міграція, адаптація та соціалізація в нових умовах. Діти України не лише стали свідками жорстоких бомбардувань, ракетних обстрілів, вибухів, руйнувань, вбивств і насильства, війна вкрала у них дитинство – позбавила комфортних умов життя та гармонійного розвитку, зруйнувала дитячі мрії та віру в майбутнє.

Унаслідок війни в Україні тисячі дітей стикаються з різними соціальними проблемами. Через війну змінюються їх цінності, способи і форми спілкування, видозмінюється й набуває особливих рис соціалізація дітей, сприйняття ними нових реалій. Окреслені аспекти зумовлюють необхідність глибокого вивчення дитинства як об'єкта дослідження в соціології, а також виявлення теоретичних, методологічних і етичних проблем та шляхів вирішення основних соціальних проблем, з якими стикаються діти в умовах війни.

Мета статті – визначити основні соціальні проблеми дитинства в умовах війни та схарактеризувати основні шляхи їх вирішення.

Під соціальними проблемами розуміють небажані, небезпечні, загрозливі соціальні умови, які перешкоджають нормальному розвитку й функціонуванню суспільства та потребують негайного вирішення. Соціальні проблеми є не просто відображенням об'єктивних умов у суспільстві, а й своєрідною проекцією колективних почуттів, настроїв, думок.

Соціальні проблеми розглядають з точки зору їх об'єктивності-суб'єктивності, вираження у свідомості людей та значення для суспільства, в контексті виникнення уявних / реальних загроз добробуту людей, задоволенню потреб особистості тощо. Відповідно до окреслених аспектів сучасне розуміння соціальної проблеми охоплює три основних компоненти: соціальні умови існування, які є частиною життєвої ситуації; люди, які оцінюють ці соціальні умови або соціальну ситуацію як небажану; діяльність, пов'язана з вирішенням проблеми, залежно від причин чи обґрунтування такої оцінки.

Варто зауважити, що не кожна негативна соціальна умова стає соціальною проблемою: соціальна проблема виникає як соціальне явище або проблемна ситуація, але набуває свого статусу тільки у випадку її усвідомлення суспільством (громадськістю та політико-управлінськими колами). Крім того, соціальна проблема може мати культурні, ідеологічні або часові особливості в межах окремого суспільства: те, що є соціальною проблемою для однієї групи, може не сприйматися як проблема ін-

шою групою; соціальна проблема може ігноруватися в один період часу та набути актуальності в інший [5, с. 74].

З метою виявлення соціальних проблем дітей в умовах війни було здійснено аналіз наявних соціологічних досліджень дитинства після повномасштабного російського вторгнення, зокрема: «Як півтора року війни вплинули на українських дітей» (ЮНІСЕФ, липень 2023) [15], «Дитяча бідність: вплив війни на стан домогосподарств з дітьми» (ЮНІСЕФ, квітень 2023) [2], «Як змінилось життя українських дітей під час війни» (дослідницька компанія Gradus, квітень 2022) [14], «Проблеми українських дітей під час війни» (агенція «Рейтинг», січень – лютий 2023) [6], «Діти і війна в Україні» (БФ «Голоси дітей», ГО «Харківський інститут соціальних досліджень», травень – червень 2022) [4], «Вплив і наслідки війни в Україні» (ГО «Інститут молоді», березень 2022) [11], «Вплив війни на молодь в Україні» (ГО «Аналітичний центр Cedoss», дослідницька агенція Info Sapiens, листопад – грудень 2022) [10] тощо.

Аналіз наукових джерел і наявних соціологічних досліджень дозволив нам виокремити такі соціальні проблеми дітей в умовах війни в Україні: травматизація психіки дітей; трансформація відносин «сім'я – дитина»; адаптація та соціалізація дітей внаслідок внутрішньої та зовнішньої міграції; доступ до освіти та навчання; втрата дитинства; зниження життєвого рівня, проблеми бідності.

Травматизація психіки дітей – 75% дітей демонструють симптоми травматизації психіки: різкі зміни емоційного стану та перепади настрою, спалахи агресії, підвищений рівень тривожності, порушення сну та нічні жахіття, погіршення апетиту, порушення пам'яті, уваги, здатності до навчання, зменшення бажання спілкуватися [12; 14].

Травми психіки, порушення емоційного стану та соціального розвитку дітей зумовлені пережитими та побаченими жахіттями війни, а також втратами: близьких, які загинули на війні або в результаті обстрілів; власного дому; соціального середовища – розрив соціальних зв'язків дітей, зокрема з друзями та рідними, які призводять до відчуття самотності та втрати підтримки; стабільності та рутини – зміни місця проживання, розлука з родиною, евакуація; неможливість задоволення базових потреб – порушення доступу до елементарних потреб, таких як їжа, питна вода, медична допомога.

Трансформація відносин «сім'я–дитина». Руйнівного впливу війни зазнала й сім'я як базовий соціальний інститут, який має

визначальне значення як для життя дитини, так і суспільства загалом. Для дитини сім'я є гарантом безпеки, стабільності та надійності, адже саме тут відбувається становлення та формування особистості дитини.

Аналіз наукових досліджень, які висвітлюють особливості функціонування сучасної сім'ї в умовах війни в Україні [7; 9; 13], дозволив виявити такі зміни у звичному сімейному житті дітей, які деструктивно впливають на їх розвиток і повноцінне здорове буття: 1) сирітство – сім'ї, в яких батько / мати / батьки загинули під час воєнних дій; 2) дистантні сім'ї – сім'ї, члени яких тривалий час перебувають на відстані один від одного (батько / мати / батьки перебувають у лавах ЗСУ; вимушена міграція – жінка з дітьми перебуває за кордоном або в більш безпечних регіонах України).

У таких сім'ях спостерігається трансформація та суперечливість сімейних ролей, часто – ускладнення дитячо-батьківських взаємовідносин. Також простежується травмувальний вплив на психічне здоров'я дітей, які переживають стрес через втрату близьких або перебувають у стані тривоги за батьків, які стали на захист нашої держави, важко переживають розлуку з батьками та відчувають дефіцит спілкування з ними. Такі діти потребують тепла, розуміння, підтримки найближчих, для відновлення у них почуття безпеки, приналежності, любові, що задовольняються лише в процесі спілкування.

Адаптація та соціалізація дітей внаслідок внутрішньої та зовнішньої міграції. Від початку повномасштабного вторгнення вимушеними емігрантами стали понад 4,3 млн дітей, що складає понад половину дитячого населення країни (7,5 млн). У ці дані входить більше ніж 1,8 млн дітей, які переїхали в сусідні країни як біженці, і 2,5 млн тих, хто зараз є внутрішньо переміщеними особами в межах України [6, с. 72]. Це наймасовіше переміщення неповнолітніх через воєнні дії з часів Другої світової війни.

Внаслідок внутрішньої/зовнішньої міграції актуалізувалася проблема адаптації та соціалізації дітей. У зоні особливого ризику перебуває така категорія населення як «діти – вимушені переселенці», які зіштовхнулися з проблемою адаптації та соціалізації в новому середовищі. Наукові дослідження проблем і потреб переміщених сімей показують, що після пережитого дітям важко адаптуватися до нового місця, вони сумують за своїм домом і друзями, страждають від нестачі уваги, стурбовані тим, що відбувається, відчувають складнощі через нове со-

ціальне становище, в якому вони опинилися після переїзду на нове місце проживання. Ті діти, що потрапили в новий колектив, стикаються іноді зі значними проблемами адаптації до цього колективу: їм доводиться наново вибудовувати стосунки з новими однокласниками. А у тих, хто почав навчатися онлайн, різко зменшилися можливості соціалізації (адже вони не відвідують школу, гуртки, секції). Діти живуть поряд з дорослими, які виснажені від постійного стресового стану і не мають ресурсу, щоб приділяти дитині стільки уваги, скільки вона потребує [8, с. 55].

Проведені бесіди з дітьми – внутрішньо переміщеними особами дозволили нам з'ясувати, що зазвичай проблеми адаптації в новому середовищі діти різних вікових груп виявляють по-різному. Діти молодшого шкільного віку демонструють повне прийняття дітей – внутрішньо переміщених осіб, проте сама дитина, яка змушена пристосовуватися в нових умовах, часто агресує та не готова контактувати з колективом. Підлітки ж навпаки – не завжди сприймають нового члена колективу, можуть проявляти ворожість, особливо якщо особа належить до певної молодіжної субкультури чи групи або демонструє цінності, які суперечать цінностям учнівського колективу, зокрема пропагує ідеї «руського міра».

Доступ до освіти та навчання. У зв'язку з руйнацією і пошкодженням великої частини закладів освіти всіх рівнів, складну безпекову ситуацію значна частина дітей не відвідує школи і заклади дошкільної освіти. Відсутність доступу до якісної освіти може суттєво вплинути на розвиток дитини та майбутні можливості.

За даними дослідження ЮНІСЕФ «Як півтора року війни вплинули на українських дітей», 5,4 млн дітей вимушено перервали навчання, більше половини дітей-біженців не зареєстровані в національній освітній системі країн, що їх прийняли. Завдяки діяльності ЮНІСЕФ сьогодні в Україні 2451321 дитина має доступ до формальної чи неформальної освіти, зокрема дошкільної; у громадах, що приймають біженців, цей показник складає 1406525 дітей [15].

За результатами опитування Gradus research, переважна більшість українців шкільного віку продовжують навчання у ЗЗСО віддалено, проте, на думку 66% опитаних батьків, якість освітнього процесу значно погіршилася. Респонденти вважають, що найбільшою потребою українських дітей є налагодження освітнього процесу [14].

Варто зауважити, що в умовах відсутності доступу до якісної освіти, труднощів організації навчання, викликаних повір'яними тривогами та блекаутами, в українській освіті вже фіксують освітні втрати та розриви в навчальних досягненнях учнів.

Проте найгіршою є ситуація на окупованих територіях. За даними Міністерства освіти та науки України, під окупацією перебуває майже 921 заклад освіти на території тимчасово окупованих Донецької та Луганської областей, частин Херсонської та Запорізької областей. Упродовж війни російські окупаційні адміністрації перевели навчання на російські стандарти та інтегрували в російський освітній простір. За цих умов відбувається примусова русифікація та деукраїнізація дітей. З перших місяців агресії загарбники офіційно визначили, що російська буде основною мовою освіти, також заплановано збільшення кількості навчальних годин із російської мови та історії [3].

Втрата дитинства – воєнний конфлікт позбавив дітей можливості насолоджуватися безтурботним дитинством. Вони змушені дорослішати швидше, відповідати на надзвичайні ситуації та брати на себе дорослі обов'язки. Спостерігається залучення дітей до нетипових для їхнього віку занять, зокрема волонтерства, збору коштів і допомоги для ЗСУ, навіть серед дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Згідно з результатами всеукраїнського соціологічного дослідження «Підлітки та їхнє життя під час війни: настрої, цінності, майбутнє», проведеного компанією Kantar, в Україні 90% підлітків прагнуть бути корисними під час відбудови країни. Так, молоді люди вважають, що під час відбудови країни можуть стати корисними, розвиваючи економіку та інфраструктуру, зокрема, через волонтерську діяльність. 43% опитаних уже долучалися до волонтерства: збирали кошти для ЗСУ, плели маскувальні сітки, пакували допомогу чи готували та роздавали їжу [1].

Зниження життєвого рівня, проблеми бідності. Війна та вимушена масова міграція населення загострила проблеми бідності: багато родин, насамперед із дітьми, опинилися в умовах крайньої бідності у зв'язку із втратою житла та джерел засобів існування.

За даними соціологічної групи «Рейтинг», дві третини опитаних, оцінюючи фінансову ситуацію в підсумках 2022 р., фіксують погіршення свого матеріального становища. Війна призвела до втрати роботи не менш як для третини працездатного населення, надскладною є ситуація для переселенців й мешка-

нців зон бойових дій: половина з них втратили роботу. Навіть з тих, хто зміг продовжити працювати під час війни, половина зазнали зменшення заробітної плати [6].

У дуже складній ситуації опинились сім'ї, котрі мешкали на територіях, що перебували під окупацією та в зоні бойових дій, які вимушені були покинути свої домівки. Ці сім'ї не тільки пережили важкі психологічні випробування із втратою близьких і родичів, звичного соціального середовища, а й опинилися в умовах бідності через втрату майна, роботи, житла, джерел існування. Такій сім'ї важко утримувати та виховувати дитину, й надалі є ризик «виходу дитини із сім'ї», тобто передача їх у державні інституційні установи утримання дітей (дитячі будинки, інтернати), що є вкрай небажаним [9, с. 13].

Отже, на основі визначених соціальних проблем дітей в умовах війни в Україні можна зробити висновок, що війна вкрала дитинство в українських дітей та порушила їхні права. Описані соціальні проблеми потребують негайного реагування з боку держави та вирішення шляхом формування нової соціальної політики в галузі освіти, медицини та соціальної сфери, надання психологічної підтримки дітям як з боку медичних спеціалістів, так і з боку вчителів. Налагодження роботи державних інституцій, а також залучення громадських організацій і фондів, на нашу думку, дозволить розв'язати окреслені соціальні проблеми дитинства чи хоча б мінімізувати їх негативний вплив на розвиток і добробут дітей.

Одним із шляхів вирішення соціальних проблем дитинства вважаємо послідовне застосування заходів соціального захисту та надання гуманітарної і грошової допомоги для пом'якшення впливу війни на найбільш вразливі домогосподарства з дітьми. Також необхідно активніше залучати центри надання соціальних послуг чи центри соціальних служб до підтримки та соціально-психологічної реабілітації дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Варто зауважити, що така робота вже здійснюється – у відповідь на виклики війни ЮНІСЕФ розпочав в Україні масштабну програму гуманітарної підтримки «Спільно». Дитячий фонд ООН реагує на нагальні гуманітарні потреби дітей та забезпечує їм доступ до охорони здоров'я, імунізації, харчування, освіти, водопостачання та санітарії, а також послуг психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в умовах війни.

Примітки

1. В Україні 90% підлітків хочуть бути корисними під час відбудови. Дослідження. *Укрінформ*. 29.03.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3689148-v-ukraini-90-pidlitkiv-hocut-buti-korisnimi-pid-cas-vidbudovi.html> (дата звернення: 10.12.2023).
2. Дитяча бідність: вплив війни на стан домогосподарств з дітьми. *Unicef Україна* (квітень 2023). URL: <https://www.unicef.org/ukraine/reports/child-poverty-report-april-2023> (дата звернення: 10.12.2023).
3. Діти війни. Право на життя та ідентичність. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 01.06.2023. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/dity-viynu-pravo-na-zhyttya-ta-identychnist> (дата звернення: 10.12.2023).
4. Діти і війна в Україні: четвертий місяць. URL: <https://voices.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/Dity-i-viy-na.-4-y-misiats.pdf> (дата звернення: 12.11.2023).
5. Кацьора О. В. Теоретичні основи аналізу соціальних проблем. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2020. Вип. 86. С. 71–76. URL: <http://soctech-journal.kpu.zp.ua/archive/2020/86/9.pdf> (дата звернення: 05.11.2023).
6. Комплексне дослідження: Як війна змінила мене та мою країну. Підсумки року. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html (дата звернення: 02.12.2023).
7. Миколюк С. Сирітство в Україні в умовах війни: соціальна робота та соціальна допомога. Ввічливість. *Humanitas*. 2022. №3. С. 61–68. URL: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.3.9> (дата звернення: 20.11.2023).
8. Пророк Н. В., Чекстере О. Ю., Гнатюк О. В. Особливості соціального розвитку дітей молодшого шкільного віку в умовах воєнного стану. *Журнал сучасної психології*. 2023. №2. С. 53–62. URL: <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2023-2-6> (дата звернення: 10.11.2023).
9. Слюсар Л. Українська сім'я в умовах війни. *Демографія та соціальна економіка*. 2023. №2 (52). С. 3–20. URL: <https://doi.org/10.15407/dse2023.02.003> (дата звернення: 10.11.2023).
10. Соціологічне дослідження «Вплив війни на молодь в Україні». *Офіційний вебпортал Міністерства молоді та спорту України*. URL: <https://mms.gov.ua/molodizhna-politika/baza-doslidzhen/sociologichni-doslidzhennya> (дата звернення: 05.12.2023).
11. Соціологічне дослідження «Вплив і наслідки війни в Україні». *Офіційний вебпортал Міністерства молоді та спорту України*. URL: <https://mms.gov.ua/molodizhna-politika/baza-doslidzhen/sociologichni-doslidzhennya> (дата звернення: 05.12.2023).
12. Страх звуків, апатія, агресія: які наслідки війни помітні у дітей? Опитування. *Життя. Українська правда*. 27.02.2023. URL: <https://life.prawda.com.ua/society/2023/02/27/253094/> (дата звернення: 05.12.2023).

13. Шинкаренко І. Сім'я в умовах війни: психологічні, психосоціальні та психопатологічні проблеми. *Науковий вісник ДДУВС*. 2022. Спеціальний випуск №2. С. 550-557. URL: <https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2023/04/S2/s-2-2022-550-557.pdf> (дата звернення: 10.12.2023).

14. Як війна змінила життя українських дітей. *Gradus Research Company*. URL: <https://gradus.app/uk/open-reports/iak-zminilosiazhittia-ukrayinskikh-ditei-pid-chas-viini/> (дата звернення: 12.11.2023).

15. Як півтора року війни вплинули на українських дітей. *Unicef Україна*. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/documents/18-months-of-war-for-ukraines-children> (дата звернення: 10.12.2023).

Орлов Платон,

здобувач освіти 9 класу
Кам'янець-Подільського ліцею

Науковий керівник: Пристай А.В.,
вчитель історії Кам'янець-Подільського ліцею

УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ У СКЛАДІ ЗБРОЙНИХ СИЛ ПІВДНЯ РОСІЇ У 1917–1920 РОКАХ

Громадянська війна та національно-визвольні змагання 1917–1921 рр. є одними із найбільш суперечливих і драматичних подій ХХ ст., висвітлення яких завжди проходило під впливом внутрішньополітичних процесів, продиктованих офіційними поглядами державної влади країни на причини, хід і наслідки бойових дій на території України та Півдня Росії. Особливо гостро порушувалося це питання, коли мова йшла про підрозділи інших національностей, які добровільно воювали проти більшовицького режиму та українських національних урядів у складі ворожих армій.

Лише після 1990 року почали з'являтися нові тенденції до висвітлення цієї проблеми, звільнені від політичної кон'юнктури. Однак серед історичних досліджень вітчизняних науковців дуже мало публікацій, які розкривали б роль і місце українців у війні 1917–1920-х рр. Це зумовлює необхідність проведення комплексного дослідження з метою аналізу в контексті соціальних та політичних процесів.

Мета дослідження полягає в комплексно-історичному аналізі діяльності українців та їхньої ролі в локальному громадян-

ському конфлікті на Південно-Західному та Південному напрямках колишньої Російської імперії.

Наше дослідження ґрунтується на публікаціях зарубіжних та вітчизняних дослідників, що так чи інакше висвітлюють деякі аспекти участі українців у складі збройних сил Півдня Росії. Великий внесок у висвітленні діяльності українських добровольців зробили вітчизняні дослідники та публіцисти (особливо, що стосується українських емігрантів), зокрема активні учасники подій 1917–1921 рр. – українські політики, військовики, державні діячі, а саме В. Винниченко [1], П. Христюк [14], М. Шаповал [16], П. Скоропадський [10]. Але в умовах ідеологічного протистояння з радянською історичною наукою українські дослідники в еміграції зосередилися передусім на розкритті проблем, пов'язаних з агресією більшовицької Росії проти УНР, політикою радянської влади в Україні. Українські історики майже не виявляли наукового інтересу до російського білого руху, вважаючи дослідження пов'язаної з ним проблематики неактуальними.

У 50-60-х рр. вийшли друком праці О. Удовиченка [13], Л. Шанковського [15], І. Нагаєвського [7]. Головна увага авторів присвячена подіям періоду Центральної Ради, Гетьманату, ЗУНР, боротьбі Директорії УНР проти більшовицької агресії.

У російській еміграційній історіографії однією з найбільш значущих робіт щодо досліджуваної нами проблеми була праця А. Денікіна [4], де подано коротку інформацію служби українців у військах Півдня Росії. Окремо варто згадати про «козачий» напрямок російської еміграційної історіографії, представлений працями з історії громадянської війни, які вийшли в міжвоєнний період з-під пера представників донської та кубанської еміграції. Це нарис Г. Покровського [8], присвячений аналізу внутрішньої політики білогвардійців на Кубані. Гостра критика національної політики Денікіна в Україні мала місце і в праці козачих генералів В. Сідоріна й Т. Старікова [9]. Сучасна російська історіографія не проявляє особливого інтересу до національних аспектів історії революції та громадянської війни. Російські історики часто схильні ігнорувати роль у подіях 1917–1921 рр. українського національного чинника.

Для проведення системного й колективного аналізу офіцерського складу українських армій у період революційних подій 1917–1921 рр. важливе значення мають роботи сучасних українських дослідників В. Голубка [3], П. Ткачука [12], Я. Тинченка [11], М. Ковальчука [6]. Проте, незважаючи на великий

масив наукової літератури, ми й досі не маємо комплексного дослідження цієї проблеми. Власне, на основі ґрунтового аналізу зазначених джерел, нам вдалося одними із перших провести комплексне історичне дослідження обраної проблематики.

Лютнева революція в Російській імперії 1917 р. сприяла пробудженню національної свідомості народів. В Україні яскравим виявом такого пробудження стало створення Центральної Ради. Національне піднесення не могло оминати солдатських мас. Станом на 1 січня 1917 р. в складі російської імператорської армії перебувало 9620 тисяч солдатів [11, с. 5]. З них близько 3 мільйонів становили українці [1, с. 47]. Частина з них відразу розпочали рух за об'єднання в окремі національні підрозділи. Однак лідери українського політичного руху не мали чітко визначеного ставлення до армії та планів створення національних збройних сил. Уже у квітні близько 3 тис. солдатів ініціювали формування українського полку для фронту. Незважаючи на перешкоди з боку військового командування та самоусунення УЦР, було створено Перший український полк ім. Б. Хмельницького. Приклад вояків нового полку наслідували солдати-українці інших підрозділів. 5–8 травня 1917 р. відбувся 1 Український військовий з'їзд, делегати якого висловились за реорганізацію армії за національно-територіальним принципом. Повністю українським мав стати Чорноморський флот, питома вага українців у ньому складала 75%. На Балтійському флоті українцями мали бути укомплектовані окремі кораблі [15, с. 9–10].

Осінь 1917 р. була насичена драматичними подіями. Після заколоту генерала Л. Корнілова та його придушення в Російській республіці виникає потужна військово-політична опозиція, формування якої припадає на окраїни держави. Більшовицький переворот у Петрограді поглибив кризу і збільшив кількість невдоволених. Спираючись на загони Червоної гвардії та деморалізованих солдатів, вони намагались взяти під контроль територію колишньої Російської імперії, в тому числі й Україну. Уже 29 жовтня більшовики роблять спробу захопити владу в Києві. Їм протистояли частини Київського військового округу (КВО), які залишилися вірними Тимчасовому уряду. Бої на вулицях міста точились до 31 жовтня. Користуючись тим, що до Києва прибули значні українські війська, Центральна Рада заявила про свій контроль над містом. Значна кількість офіцерів, солдатів, юнкерів – прихильників Тимчасового уряду – з дозволу Генерального секретаріату виїхали на Дон у розпорядження

донського козацького отамана О. Каледіна. Саме там тоді зіб-
рались усі, хто був незадоволений більшовиками, і почали фо-
рмуватись опозиційні збройні сили – білогвардійська Доброво-
льча армія. Ще на початку жовтня начальник штабу Верховно-
го головнокомандування генерал М. Алексєєв почав організа-
цію офіцерів, невдоволених революційними змінами. Після
жовтневого перевороту він виїхав на Дон, де 2 листопада ство-
рив «Алексєєвську організацію» для боротьби з більшовизмом,
до якої входили добровольці – представники різних верств на-
селення. 19 листопада новий начальник штабу Верховного го-
ловнокомандуючого генерал М. Духонін звільняє з в'язниці Л.
Корнілова та його соратників. 6 грудня генерал прибуває до
Новочеркаська, де приєднується до організації антибільшови-
цьких сил. 26 грудня 1917 р. «Алексєєвська організація» була
перейменована в Добровольчу армію. Було вирішено, що Алек-
сєєв очолить фінансові справи та питання зовнішньої та внут-
рішньої політики, Корнілов – організацію і командування Доб-
ровольчою армією, а Каледін – формування Донської армії та
всі справи, що стосуються донських козаків.

Раднарком швидко відреагував на події на Дону і сформу-
вав Південний революційний фронт, очолюваний В. Антоно-
вим-Овсієнком, який діяв проти військ Центральної Ради та
козаків О. Каледіна. 25 грудня 1917 р. більшовицькі «армії» роз-
почали наступ на Ростов і Новочеркаськ. 28 січня радянські
війська захопили Таганрог. Не маючи достатніх сил для продов-
ження боротьби, О. Каледін застрелився 29.01.1918 р. Його на-
ступником став генерал А. Назаров, який розпустив уряд, ого-
лосив загальну мобілізацію, запровадив смертну кару. 23 люто-
го більшовики захопили Ростов, через два дні – Новочеркаськ.
Після розстрілу А. Назарова загін під командуванням похідно-
го отамана П. Попова відійшов у Сальські степи, де приєднав-
ся до Добровольчої армії. Відмовившись взяти участь у Кубан-
ському поході генерала Л. Корнілова, у квітні 1918 р. козаки
вирушили на північ звільняти Дон. 23 квітня більшовиків виті-
снили з Новочеркаська, але змушені були підпорядкуватись
німецьким військам, які на заклик Центральної Ради звільнили
території УНР від радянських сил. 3 травня 1918 р. отаманом
Війська Донського обрали генерала П. Краснова. У цей же пе-
ріод 17 квітня 1918 р. Рада оборони області Війська Донського
розпочала формування Донської армії. Організація проходила
на базі загонів отамана О. Каледіна та нових козачих підрозді-
лів десяти Донських округів. Навесні 1918 р. вона складалася з

14 загонів, усього близько 20 тисяч бійців. З них найбільша частка українців служила в групі О. Фіцхеллаурова (близько 70%). Це були в основному вихідці з Донеччини та Катеринославщини. Деякий час у загоні перебував українець – полковник Іван Кирієнко, який у листопаді 1917 р. відмовився служити ЦР і, очоливши 60 офіцерів та солдатів, виїхав на Дон, де став одним з організаторів білогвардійських формувань.

Добровольча армія на початку формувалась лише за принципом добровільності – кожен військовий давав підписку прослужити чотири місяці при оплаті 200 рублів. За умови відсутності мобілізаційного апарату та власної базової території на півдні Росії, де було б можливо проводити правильну (традиційну в стійкій державній системі) організацію комплектування армії, а також нестійкості влади, «контрактна» система себе виправдовувала. У зв'язку із загостренням ситуації частини Добровольчої армії наприкінці січня 1918 р. були переведені до м. Ростов-на-Дону. Звідси під постійною загрозою нападу більшовицьких військ добровольці відступили за р. Дон, де була проведена реорганізація армії. На початок лютого до складу армії входили: Корніловський ударний полк, Георгіївський полк з невеликою кількістю офіцерів з Києва (командир полковник І. Кирієнко, який перейшов з Донської армії); 1-й, 2-й, 3-й батальйони з офіцерів Новочеркаська і Ростова; Юнкерський батальйон формувався з юнкерів столичних училищ і кадетів, Ростовський добровольчий полк – з молоді Ростова, двох кавалерійських дивізіонів, Чехословацький піхотний батальйон, до складу якого увійшов також «Карпато-руський загін», створений з емігрантів з Галичини та Буковини (командир прапорщик Б. Яцев). 22 лютого 1918 р. Добровольча армія виступила в Перший кубанський («Крижанний») похід, метою якого було очищення території Кубанської області від радянських військ. Кубанський напрямок було обрано тому, що 17 березня 1918 р. з представниками командування Добровольчої армії та довіреними особами уряду, армії і Законодавчої Ради Кубані було підписано протокол, за умовами якого кубанські загони переходили під оперативне підпорядкування А. Корнілова. Ця угода стала початком процесу організаційного становлення південного центру антибільшовицької боротьби. Цього вдалося досягти завдяки так званій «Конституції Корнілова», у якій він обіцяв широку автономію різним народам. На цей час припадає також активне поповнення Добровольчої армії українськими військовиками з 1, 2, 4 Запорізьких полків. Через конфлікти з

Центральною Радою та відмовою від регулярного війська до складу білогвардійців відїхали офіцери, які втупили до Окремого запорізького загону і безперервно брали участь у боях з більшовиками. Серед них і командуючий Запорізької дивізії генерал О. Натїїв, який згодом загинув на посадї уповноваженого з формування частин Добровольчої армії на Кавказї [3, с. 32]. На початку квітня 1918 р. об'єднанї сили добровольців та кубанців здійснили спробу заволодіти м. Катеринодаром. Однак 13 квітня під час штурму міста загинув Л. Корнілов. Командування перейняв генерал-лейтенант А. Денікін, який очолив відступ частин Добровольчої армії та кубанців у межї Донської області. Наприкінці літа 1918 р. після поповнення загоном М. Дроздовського (складався з солдатів, мобілізованих на території степових регіонів України) після кровопролитних боїв Добровольча армія заволоділа столицею Кубанського війська Катеринодаром, а в кінці осені взяла під свій контроль більшу частину Північного Кавказу, Ставропольську та Чорноморську губернії. Після цих успіхів на політичній картї колишньої Російської імперії з'явилось білогвардійське державне утворення, яке володіло власною територією та отримало можливість формувати свій управлінський апарат, здійснювати власну зовнішню та внутрішню політику, незважаючи на уряди Дону та Кубані.

Кубанська армія почала своє формування на основі козацьких частин, що до 1860 р. входили до так званого Чорноморського війська, що у свою чергу складалося з колишніх українських запорозьких козаків. Попри цілеспрямовану русифікацію Кубані, там зберігалися українські козацькі звичаї та культура. Спілкувалися кубанські козаки українською мовою й, відповідно, ідентифікували себе як українці. За переписом, який був проведений у 1897 р., у Кубанській області проживало понад 900 тис. українців, які становили 47,4% населення. На 1917 р. Кубанське козацьке військо налічувало близько 89 тис. чол. 27 березня 1918 р. Кубанська армія генерала В. Покровського (3 тис. бійців) влилася в Добровольчу армію (2700 бійців, з них 700 – поранені). На кінець 1918 р. кубанські козаки все ще складали майже 50% денікінських військ [8].

Таким чином, на окраїнах колишньої імперії формуються опозиційні військові центри більшовизму. На півдні Російської держави діють Донська, Добровольча та Кубанські армії, які отримали загальну назву білогвардійських.

29 квітня 1918 р. в результаті державного перевороту гетьманом України став генерал П. Скоропадський. У своїй полі-

тиці він опирався на консервативні кола та російське офіцерство. У цей час в Україні опинилось близько 1/3 зі всього 220-тисячного російського офіцерського корпусу: у Києві – до 50 тис., в Одесі – 20, у Харкові – 12, у Катеринославі – 8 тисяч.

Наприкінці липня 1918 р. під егідою монархічного союзу «Наша Родина» почалося формування Південної армії. У Києві та інших містах відкрилося близько 25 вербувальних бюро, через які у військові частини відправили 16 тис. добровольців, з них 30% складали офіцери, 4 тис. відбули в Добровольчу армію. Гетьман П. Скоропадський активно підтримував ідею створення Південної армії. Саме він передав їй кадри 4-ї піхотної дивізії (13-й Білозерський та 14-й Олонецький полки), з яких планувалося ще навесні створити Окрему кримську бригаду українських збройних сил. Крім того, Південній армії були передані кадри 19-ї та 20-ї піхотних дивізій, які майже не використовувались у гетьманських військах. Саме вони на початку 1919 р. організаційно увійшли до складу Добровольчої армії 5-ю дивізією та 13-м Білозерським полком 3-ї дивізії. У Південну армію йшли в основному ті офіцери і молодь, які не бажали йти до Денікіна, побоюючись потрапити в бій. До неї приписувались герої тилу, любителі воювати на Хрещатику. Незалежно від Південної в Києві організаціями правого спрямування формувалися Саратовська та Астраханська армії. З української скарбниці їм було передано значні суми на утримання. З 30 вересня 1918 р. до початку 1919 р. формування всіх цих армій (20 тис. чол.) воювали в складі Донської армії, а потім влилися до ЗСПР. Ще важливіше значення мала інша форма організації російського офіцерства в Україні – створення російських добровольчих формувань. Організацією таких у Києві займалися генерали І. Буйвід (формував Особливий корпус з офіцерів, які не бажали служити в гетьманській армії) та А. Кірпічов (формував корпус Національної гвардії з офіцерів воєнного часу, що перебували в Україні і яким було відмовлено у вступі до гетьманської армії). Офіцерські дружини згодом стали єдиною силою, яка протидіяла військам Директорії і чинила їй опір [11].

Гетьманська армія дала тисячі офіцерів та генералів як ЗСПР, так і армії генерала Юденича. Це, зокрема, відомі згодом І. Барбович, В. Шевченко, Г. Васильченко, М. Волховський, П. Махров, Г. Кислов, В. Кірей, Д. Вітренко, А. Бобошко. Так, помічником командира 4-го Сердюцького полку був полковник Г. Гравицький, який у січні – квітні 1918 р. брав участь

у так званому Льодовому поході Добровольчої армії генерала А. Корнілова, а в 1919 р. знову повернувся на службу до білогвардійців і став генералом. Наплив офіцерів армії Української Держави до білогвардійців генерала Денікіна істотно вплинув на настрої, які там панували. У ставленні до українського питання чітко відчувалася різниця між «старими добровольцями» й офіцерами, що влилися в Добровольчу армію з Південної та Астраханської або служили раніше в гетьмана. Перші переважно не могли спокійно чути самого слова Україна. У других з українською Державою було пов'язано багато спогадів, щоб усе це заперечувати та засуджувати.

14 грудня 1918 р. під тиском повстанських загонів Директорії УНР П. Скоропадський зрікається влади і виїжджає в еміграцію. На жаль, перемога над гетьманатом стала лише початком збройної боротьби УНР за виживання. Події листопада-грудня 1918 р. були використані радянською Росією з метою вторгнення в Україну. Уже 3 січня 1919 р. вони захопили Харків, а 6 січня проголосили створення УСРР. Відтак радянська червона армія розпочала генеральний наступ на Україну.

З півдня розгорнули бойові дії білі війська ЗСПР. Ще в листопаді 1918 р. начальник 3-го Херсонського корпусу генерал Березовський закликав до Одеси війська Антанти, заявивши, що він переходить на бік А. Денікіна. У грудні цього ж року білогвардійські офіцерські частини генерала О. Грішина-Алмазова за допомогою французів вибивають українські війська з Одеси. Січневий наступ радянського Південного фронту призвів до розвалу оборони військ отамана Краснова, причому до кінця січня 1919 р. козаки втратили весь Верхній Дон, відступивши до Ростова. За цих умов командувач ЗПСР А. Денікін з метою прикрити український напрям відправляє на Донбас Донецький загін генерала В. Май-Маєвського, який займав оборону по лінії Маріуполь – Юзівка – Бахмут – Луганськ. Це призвело до небезпечного розтягування фронту, а також наростання загрози в тилу через вороже ставлення населення пролетарського регіону до режиму білогвардійців. Тим часом на територіях, підконтрольних Директорії УНР, розгортається анархія та отаманщина. Виявилось, що, скинувши гетьмана, селяни не бажали підпорядковуватись Директорії, розгортаючи повстання проти неї та переходячи на бік радянських військ. У керівництві УНР також не було єдності. Відбувалось «полювання на відьом» – звільнення та арешти генералів і старшин, які служили в армії Української Держави і не підтримали протиге-

тьманське повстання або поводитись щодо Директорії надто незалежно. Але головною проблемою був низький рівень національної свідомості та лояльності військових частин до нової влади. Практика гетьманщини спинила процес національного освідомлення українських селянських та солдатських мас і зробила для них ненависною не лише Гетьманщину, але й саму українську державність. Усе це не могло не допомогти більшовикам та білогвардійцям, які вміло використовували різні пропагандистські гасла: одні – соціальних перетворень, інші – відновлення єдності і порядку, щоб перемановати українців на свій бік. Результатом цих явищ став перехід великої кількості військових підрозділів у січні – березні 1919 р. на бік білих. Серед них такі бойові частини, як: Сердюцький полк (командир сотник С. Поплавський), 3-й Херсонський корпус (командир генерал Філат'єв), 17-й піший Тираспольський полк (полковник П. Непенін), офіцери 18-го пішого Поморського та 19-го Одеського полків, 6-ї дивізії, яку невдовзі реорганізували в збірний полк 15-ї піхотної дивізії Добровольчої армії і використовували в боях проти Дієвої армії УНР. Усього за цей час на бік збройних сил Півдня Росії повністю чи частково перейшли офіцери та солдати майже 28 підрозділів Української Держави та військ Директорії УНР. У результаті українського сепаратизму війська Денікіна зросли майже на 25 тис., налічуючи на весну 1919 р. близько 65 тисяч боездатних бійців [12, с. 67].

У червні 1919 р. С. Петлюра реорганізував Дієву армію УНР і зумів відтіснити більшовиків від Кам'янця-Подільського та р. Збруч. 3 липня успішний наступ проти червоних на Правобережжі України розгорнули об'єднані Галицька та Дієва армія УНР, які завдали ворогові відчутних поразок. Кінцевою метою українських сил було здобуття Києва та Одеси [6, с. 180]. Уже в середині серпня з'єднання армійської групи генерала А. Кравса боями вийшли на західні кордони Київщини, а група армії УНР під командуванням Ю. Тютюнника зайняла район Умань-Христинівка. Частини 3-ї Залізної дивізії армії УНР намагалися просуватися на південному напрямку.

З січня-лютого 1919 р. ЗСПР розпочали бойові дії в Донбасі, з травня-червня розгорнули стратегічний наступ через Україну на Москву. На зайнятих територіях денікінці суттєво наростили свої сили за допомогою мобілізації: «Склад Збройних сил Півдня Росії з травня по жовтень зростав послідовно від 64 до 150 тисяч», – свідчив А. Денікін [4]. Статистичні відомості про українців серед денікінців відсутні, однак те, що їх у Збройних силах

Півдня Росії було чимало, не викликає сумніву. Учасник подій, один з керівників Армії УНР О.Удовиченко писав: «Населення українське ще не уявляло собі, що принесе йому нова «біла» влада, тому, хоч без особливого бажання, пішло по оголошенню мобілізації до армії Денікіна» [13, с. 47]. У зв'язку з цим українські воєначальники вважали недоцільною збройну боротьбу з білогвардійцями. 21 серпня 1919 р. українські та білі війська вперше зустрілись біля станції Шпола, а вже 25 серпня С. Петлюра направив до денікінців делегацію про бойове співробітництво та демаркаційну лінію. Причин для уникнення конфлікту було достатньо: переважаючі сили ворога, надзвичайно скрутний матеріальний стан українських військ, не вистачало медикаментів, а закуплені за кордоном запаси не було можливості доставити в Україну, встановлення союзу з Антантою, яка допоможе домовитись з Денікіним про військовий союз чи хоча б про взаємний нейтралітет. Проте від конфлікту з білогвардійцями військове керівництво стримували не лише ці міркування. Чимало генералів та старшин, які перебували на вищих командних посадах в армії УНР, тією чи іншою мірою співчували російському білому рухові, вбачаючи в ньому природного союзника в боротьбі проти спільного ворога – більшовизму. До того ж, ЗСПР були продовжувачами традицій старої, дореволюційної російської армії, з якою значна частина представників вищого офіцерського складу армії УНР була пов'язана попередньою службою. Виховані на російській культурі, провівши більшу частину свого життя на російській військовій службі, не всі вони могли подолати в собі почуття «російського патріотизму». Дехто ж узагалі опинився в українській армії випадково і воював проти більшовиків, лише наближаючи час «відродження Росії». Не всі старшини колишньої гетьманської армії, які співчували білому рухові, наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. мали можливість виїхати на Дон чи Північний Кавказ до Добровольчої армії. Звичайно, потрапити під владу більшовиків ці офіцери також не хотіли, тож певна кількість їх опинилася в Дієвій армії УНР. При цьому найактивнішим з них вдалося упродовж першої половини 1919 р. створити в українській армії низку таємних білих організацій, що мали «зсередини допомагати відродженню Батьківщини». Ці організації періодично надсилали до керівництва ЗСПР відомості про чисельність, стан та дислокацію частин української армії, виявляли в її лавах симпатиків білого руху. Восени 1919 р., за свідченням члена однієї з таких організацій, таємними денікінцями були начальник Генерального штабу ар-

мії УНР генерал О. Шайбле, його заступник генерал С. Дядюша, генерал-інспектор УГА В. Гембачів, начальник розвідувального відділу Штабу Головного отамана осавул Греців. З наближенням білогвардійського фронту до району дій української армії діяльність цих організацій значно пожвавилася [2].

31 серпня 1919 р. війська Запорізької групи та 2-го Галицького корпусу увійшли до Києва. З іншого боку до міста вступили білогвардійці генерала Бредова. У центрі міста виник конфлікт. Командування Галицького корпусу в особі генерала А. Кравса домовилось з денікінцями про виведення українських частин з Києва. Відступ справив гнітюче враження на старшин і козаків. Деякі вояки звинувачували уряд УНР у зраді. Почалась деморалізація армії. 17 вересня частини Військ Новоросійської області розпочали наступ на українські війська в Причорномор'ї, а 19 вересня – під Києвом. 24 вересня 1919 р. білі захопили Умань, і цього ж дня ЗСПР від імені УНР було офіційно оголошено війну.

Таким чином, А. Денікін замість швидкого походу на Москву отримав нового ворога в особі Петлюри і змушений був відтягнути частину військ для боротьби з УНР. Очікуване в Києві поповнення (7-8 тисяч бійців) за рахунок місцевих офіцерів, студентів, гімназистів дало насправді лише 1,5 тисячі добровольців. Ще гіршою була втрата часу. Лише 12 вересня війська Денікіна відновили наступ у московському напрямку, але армію Колчака на сході було майже розбито, що дало змогу більшовикам перекинути значні підкріплення на Південний фронт. 20 вересня білі захопили Курськ, 6 жовтня – Воронеж і 13 жовтня – Орел, досягнувши за рахунок мобілізацій максимальної чисельності – 150 тисяч, з них 75% армії складали вихідці з українських територій. Попри успіхи на фронтах, А. Денікін не зміг налагодити чіткого управління в тилу, де невдовзі через антиукраїнську та антисоціальну політику вибухають масові селянські повстання та розгортається конфлікт з Кубанською Радою, частину представників якої було розстріляно. Це призвело до відмови кубанськими станицями відправляти по мобілізації поповнення в денікінську армію, а на фронті поширювалося дезертирство козаків. Більшовики, скориставшись цим, 11 жовтня розпочали контрнаступ і вже 20 жовтня захопили Орел. 19 листопада 1919 р. розпочався загальний наступ Червоної Армії Південного фронту. Перша Кінна армія С. Будьонного прорвала фронт на схід від Харкова, відволікаючи на себе білогвардійську групу генерала Мамонтова. 12-а армія червоних, наступаючи

вздовж Дніпра, з'єдналась з чисельними загонами селянських повстанців і спільними силами 10 грудня захопила Полтаву. 12 грудня більшовики захоплюють Харків, 16 грудня – Київ. У січні 1920 р. Червона армія оволоділа Донбасом. Білу армію А. Денікіна було фактично розгромлено і витіснено з Центральної Росії і більшої частини України. Лише на півдні, в Одесі та Криму, ще перебували білогвардійці генерала Бредова. У січні–лютому 1920 р. було проведено Одеську наступальну операцію силами більшовицької 14-ї армії. 27 січня червоні вийшли в район Херсона, Миколаєва, Вознесенська, 8 лютого без бою увійшли в Одесу [9]. На інших ділянках фронту білі ще намагалися затриматися на рубежі рік Дон та Манич, але були розбиті і панічно відступали до Новоросійська. Частина армії змогла евакуюватися до Криму, кубанські козаки розійшлися по домівках, велика кількість потрапила в полон. 22 березня 1920 р. генерал А. Денікін передав командування барону Врангелю і на пароплаві «Капітан Сакен» покинув Новоросійськ. Ця подія фактично завершувала діяльність майже всіх збройних сил Півдня Росії.

Отже, денікінський режим зазнав повної поразки. Соціальна і національна політика білих в Україні призвела до великих селянських повстань, які, розгромивши білогвардійські тили, сприяли перемогам більшовиків і втраті денікінцями українського плацдарму, що повністю нівелював перспективи до подальшої боротьби. Отже, денікінський режим зазнав повної поразки не тільки від Червоної армії. У трагічному ХХ столітті, що відійшло в історію, українці зазнали величезних втрат. Дві світових війни, сотні локальних воєн і збройних конфліктів, мільйони загиблих. Наші сучасники бачать і сприймають минуле кожен по-своєму, але об'єктивна сутність ХХ ст. невідомо і незворотно змінила євроатлантичну цивілізацію і світ, визначила долю людської спільноти на майбутнє.

Примітки

1. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.). Ч. III. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1990. 535 с.
2. Ганин А. Менял ориєнтацію в залежності от политической обстановки». Деникинская разведка о генштабистах, служивших в украинских войсках. 1919 г. *Славянский альманах*. 2022. № 3–4. С. 403–429. URL: [https://slavicalmanac.ru/index.php/slavicalmanac/](https://slavicalmanac.ru/index.php/slavicalmanac/article/view/185) article/view/185 (дата звернення: 29.12.2023).
3. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. Львів: Кальварія, 1997. 239 с.

4. Деникин А. И. Очерки русской смуты. Т. 5. Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920. Минск: Харвест, 2002. 464 с.

5. Завальнюк О., Олійник С. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. 292 с.

6. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. Київ: Темпора, 2006. 576 с.

7. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. Київ: Український письменник, 1993. 412 с.

8. Покровский Г. Деникинщина. Год политики и экономики на Кубани (1918-1919 гг.). Берлин, 1923. 279 с.

9. Сидорин В., Стариков Т. Трагедия казачества. Париж. 1938. Ч. 4. URL: https://vtorayaliteratura.com/pdf/tragediya_kazachestva_ch4_1938_ocr.pdf (дата звернення: 30.12.2023).

10. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ – Філадельфія, 1995. 493 с.

11. Гинченко Я. Українські збройні сили березень 1917– листопад 1918 (організація, чисельність, бойові дії). Київ: Темпора, 2009. 480 с.

12. Ткачук П. Сухопутні війська Збройних Сил України доби революції 1917–1921 рр. Львів: АІСВ, 2009. 312 с.

13. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. Київ: Україна, 1995. 206 с.

14. Христюк П. Записки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Т. IV. Відень, 1922. 192 с.

15. Шанковський А. Українська армія в боротьбі за державність (1917–1920). Мюнхен: Дніпрова Хвиля, 1958. 317 с.

16. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1927. 324 с.

Парасунько Олександра,

здобувач освіти 11 класу Кам'янець-Подільського ліцею

Науковий керівник: Сидорук С.А.,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України

Кам'янець-Подільського національного університету

імені Івана Огієнка

ФОРМУВАННЯ ЛОКАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДЕРЕВ'ЯНОЇ АРХІТЕКТУРИ ПОДІЛЛЯ ХVIII–ХІХ СТ.

Сакральна культура нашого народу є невід'ємною органічною складовою його етнічної культури, специфіка котрої визна-

чається його мовою особливостями психічного складу етносу, самосвідомістю, віруваннями, традиційними заняттями, побутом.

Нагромадження наукових знань у вітчизняній та зарубіжній історіографії щодо розвитку традиційної та духовної культури подільського селянства розпочалося з початку, а набрало системності з середини XIX століття. Велику кількість етнологічних та історико-статистичних матеріалів уміщено на сторінках «Подольских епархиальных ведомостей» [1]. Певний науковий інтерес представляє собою історична складова фахових досліджень архітекторів радянського часу.

Одним із дослідників української сакральної архітектури є мистецтвознавець Григорій Павлуцький. Його дослідження «Дерев'яні та муровані храми України» торкнулася найвизначніших пам'яток українського храмового будівництва [5].

Станом на початок XXI століття поєднання історичних технологічних та архітектурно-будівельних знань дозволило сформулювати чималий масив наукових знань з даної проблематики, що зумовило необхідність їх систематизації. Саме таку мету визначили для себе упорядники довідково-бібліографічного видання «Сакральні пам'ятки Хмельниччини» [6].

Народне дерев'яне будівництво ілюструє безперервний ланцюг традицій, як теслярських, так і конструктивних. Достатньо згадати про найбільш консервативний елемент храмової архітектури – план, який зберіг найстародавніші ознаки народної архітектури. Найархаїчніші українські дерев'яні церкви мають видовжене планування, що за християнськими канонами символізує корабель. Поділ на притвор, центральну дільницю (наву) і вівтар споріднює їх з тридільними слов'янськими хатами (сіни, хата, комора).

Чи слід розглядати подовжній план як етнічну ознаку української народної сакральної архітектури? Аналіз науковцями емпіричного матеріалу показує, що у XVII–XVIII ст. «хатній» тип храму втрачає свій пріоритет, в окремих регіонах України починають активно будувати хрещаті церкви. І все ж архітектоніка тридільних споруд залишається найбільш характерною для українського народного сакрального будівництва [3, с. 147]. На певних етапах розвитку українського народного сакрального мистецтва в окремих етнорегіонах виникають явища спільного типу – загальний феномен для етнолокальних територіальних утворень.

Свої особливості має сакральна архітектура XVII ст. Для нього характерна поява нового стилю у зодчестві – бароко, яке

досягло піку свого розвитку у XVIII ст. Дерево-будівельний матеріал, який поставив перед українськими майстрами нові завдання та виклики у плані нових конструктивних рішень. У руках українських зодчих дерев'яні сакральні споруди набули самобутніх та оригінальних архітектурних форм. Наприклад, типова для Поділля церква мала три зруби прилеглих один до одного і розташованих в ряд із заходу на схід. Характерно що середній зруб був найширшим у плані та найвищим. Кожен зі зрубів був перекритий самостійною главою. Тому, традиційно, в плані церкви на Поділлі були одно- трибаневими, а конструктивно одно- триглавими.

Дерев'яна зрубна конструкція не давала можливості сформувати круглу баню. Це, а також потреба збільшення висоти церкви змусили поставити на головні чотирикутні зруби інші, менші за розміром, зі зрізаними кутами, відокремлюючи перекриттям зруби між собою. Повторення цього прийому дозволяло надавати церкві форми з'єднання трьох поставлених в один ряд багатоярусних споруд, що мали вигляд башт та стрімко піднімалася вгору. Така багатоярусність підкреслювалася особливим прийомом, «опоясанням» – влаштування навісу який оточував всю церкву по периметру нижнього зрубу.

Подібного типу церкви були характерні для Новоушиччини. Вони мали високі основні зруби на яких стояли восьмигранники. Церкви здебільшого будували з дерева, інколи ставили їх на кам'яну основу, а інколи – на підвалини. Найбільш поширеним матеріалом була деревина дуба, липи, сосни. Найчастіше окремо від храму, біля входу, ставилися дерев'яні дзвіниці, вкриті гонтом. Такі храми було зведено в 1735 р. в селах Новоушицького району Балабанівка (Церква Різдва Богородиці), Церква Святого Онуфрія збудована у 1768 р. в с. Гарячинці, Церква Святого Іоана Богослова в 1799 р. у с. Жабинці, церква Святого Михаїла зведена у 1784 р. у с. Заборознівці та інші [4, с. 31].

Будувалися в той час і одноверхі храми. Їхньою конструктивною особливістю було виконання перекриття бічних зубів простою конструкцією дах з фронтонами, а сама баня була високою і мало розвинutoю. Такі церкви стояли, як правило, на кам'яній основі, їхні стіни будувалися в зруб Для того щоб підкреслити особливості велич споруди стіни шпалювалися. Поєднання в єдиному комплексі цих засобів будівництва явило собою самобутній і неповторний стиль Подільської дерев'яної сакральної архітектури. Яскравими взірцями такого стилю були церкви Святого Георгія зведена у 1754 році в селі Струга і

розібрана рівно через 100 років, або церква Святого Дмитра у селі Заміхів, побудована у 1740 році з дерева з одною главою, що мала гонтове перекриття. Однак після появи у 1802 році ці указу про заборону будівництво церков у «малоросійському стилі» в Ушицькому повіті, як і по всій Україні перестали будувати традиційні для нашої зодчої традиції храми. Їм на зміну прийшли кам'яні церкви збудовані за єдиними підтвердженнями Синодом стандартами, а існуючі дерев'яні церкви під час ремонтів та реконструкції перебудовувалися на основі типових для Російської імперії проєктів. Прикладом такої політики імперської влади є історія церкви Святої Параскеви у с. Вільховець, яка була дерев'яною триверхою, однак через занедбаний стан у 1840 р. вона була розібрана, нова кам'яна одноверха церква, разом з дзвіницею збудована у 1840-1844 рр. біля старого місця. Вона збереглася донині і є діючою. У с. Тимків збудована у 1709 р. дерев'яна церква, також розібрана у 1855 р., а нова церква Святого Іоана Богослова збудована у 1856 р. з каменю збереглася і функціонує до наших днів. Ще багато інших церков мали таку ж долю як і ці дві споруди. А значну частину таких храмів у період «войовничого атеїзму» та «безбожної п'ятирічки» було, в кращому випадку, закрито або взагалі зруйновано.

Подібна доля спіткала церкву Святого Архистратига Михайла у с. Бубнівка Волочиського району. Церква була побудована у 1760-1776 роках. Головна конструкція церкви з прибудованим до бабинця присінком – дерев'яна, мурованими є бічні рамена і дві прибудови до вітваря. Іконостас має три яруси і вважають, що оформлений у 1874 р. На початку 30-х років церква була закрита, документацію спалено. У церковному приміщенні зберігалося зерно. У 1937 р. під час пожежі згоріла дзвіниця, а от церкву люди врятували. Під час останнього ремонту церква змінила зовнішній вигляд завдяки сучасним будівельним матеріалам і конструкціям [6, с. 30].

Прекрасним зразком Подільської школи дерев'яної народної архітектури є Свято-Михайлівська церква у селі Зіньків на Дунаєвеччині. Свято-Михайлівська церква збудована у 1769 р. в передмісті Зінькова – Кривулі. За народними переказами кошти на будівництво збирали колишні козаки, які осіли в Зінькові та їх нащадки. Тому в народі її ще називають козацькою. У 1904 р. імператорське археологічне товариство обстежило Зіньківські храми і Свято-Михайлівську та Свято-Троїцьку церкви включило в список найвизначніших архітектурних пам'яток. У 1962 р. церкву було закрито і лише завдяки напо-

легливості ієромонаха Свято-Загорського монастиря отця Да-вида у 1989 р. храм відкрив свої двері для мирян. На початку 2000-х років церкву повністю розібрали, оскільки споруда була в катастрофічному стані. У 2007 р. реставраційні роботи були завершені. Церква дерев'яна, стоїть на кам'яному фундаменті. Вона рублена з дуба вручну, зруб виконаний без єдиного цвя-ху, на чопах. Храм тризрубний, зруби гранені й однієї висоти, стіни після залому переходять в світловий восьмерик, залами мають гонтове покриття. Всі зруби об'єднані за допомогою вели-ких арок в єдиний простір. Дзвіниця не збереглася, тому поруч з церквою стоїть нова цегляна з кількома дзвонами [6, с. 29].

Свої традиції розвитку сакральної архітектури має і Кам'янецьчина. У «Трудах Подільського єпархіального історико-статистичного комітету» маємо цікавий опис церкви у селі Слобідка-Рихтівська Кам'янець-Подільського району. На початку XVIII ст. століття, у 1702 р., громадою села була побудована невеличка дерев'яна церква, яка мало чим відрізнялася від селянського житла, оскі-льки стіни її були зовні обмазані глиною, а дах був солом'яний. Такий її вигляд був зумовлений обмеженими матеріальними можливостями громади, що засвідчує той факт, що у 1748 р., кількість її прихожан становила всього 43 особи.

На межі XVIII-XIX століть у селі існувала дерев'яна церква збудована громадою вже у 1766 році. Вона була трибанною, більшою за попередню, але також невеликою за розмірами (14,2 м у довжину і 5,3 м у ширину) і кораблевидною за фор-мою [1, с. 315]. На початок 60-х років село вже нараховувало 100 дворів, що дозволило розпочати підготовку та збір матеріалів та коштів на побудову нової кам'яної церкви [1, с. 316]. У 1896 році на цвинтарі села було побудовано Успенську каплицю, яка збереглася до нашого часу.

У селі Сокіл в XVI столітті уже була церква оскільки в подат-кових списках згадується священники у 1565 та 1583 роках. У першій половині XVIII століття у селі була невелика дерев'яна церква. Відомо, що у 1740–1848 роках вона була вкрита соло-мою, бані на ній не було. Замість підлоги була вимощена долів-ка. Тож вона також ж мало чим відрізнялася від селянського житла. Тож візитатор що приїхав з перевіркою у 1848 році зая-вив, що «церква без баб стоїть як вбога корчма». Громада та священник були зобов'язані чиновником подбати про краще об-лаштування церкви, інакше той погрожував заборонити здійс-нювати ти у ній богослужіння. І на 1759 рік в церкві вже було 3 невеликих бані, її подвір'я було огорожено, кладена дерев'яна

підлога. Однак церква все ще залишалася доволі бідною, що також пояснювалося нечисельністю її прихожан. Зі збільшенням кількості населення села, наприкінці 50-х років XVIII століття, його громада розпочала будівництво нової кам'яної церкви. Однак воно затягнулося у часі. У 1781 році стара церква уже була розібрана, а нова ще не побудована. Тому у дзвіниці, що стояла окремо від церкви тимчасово була влаштована каплиця, де і здійснювались богослужіння. Лише у 1788 році кам'яна церква була добудована і освячена на честь Архистратига Михаїла [1, с. 319]. Ця церква в основі своїй була хрестовидною з дерев'яним дахом та однією банею. У 1888 році під час капітального ремонту над притвором церкви була на збудована трьох'ярусна дзвіниця. Два верхніх яруси цієї дзвіниці були дерев'яними.

Подібні відомості про церкву кінця XVIII століття зустрічаємо в описі церковного приходу у селі Устя. Автор опису припускає що церква у цьому селі було здавна. Оскільки у 1542 році у податкових списках уже значиться священик у селі Устя. Відомо що до 1773 року у селі була церква на честь преподобної Параскеви. Вона була дерев'яною та дуже бідною. Джерела 1839 року описують її таким чином: «стіни плетені з хмизу, обмазані глиною, дах накритий соломною нашвидкуруч, як якийсь сарай, стелі немає, подвір'я я не обгороджене». Після ремонту, що був зроблений у 40-х роках XVIII століття, вигляд церкви дещо змінився. На даху була влаштована невеличка баня. Однак до середини XVIII століття через малу кількість прихожан церква залишалася дуже бідною. Лише у 1773 році було побудоване нове приміщення церкви, також дерев'яне, з дубових балок, у зруб. На цій церкві уже було три бані вкритих гонтом. Вона проіснувала до 60-х років XIX століття. У 1848 році в Усті розпочалось будівництво нової, тепер уже кам'яної церкви. Новий храм будувався повністю коштом громади, через що, за браком коштів, його будівництво було завершено лише наприкінці 1866 року. Церква мала одну баню з дзвіницею над притвором. Її довжина сягала 20 метрів, а ширина – більше семи.

У сусідньому з Устям, селі Цвіклівці церква також була ще на початку XVI століття. У 1530 році у податкових списках значився «піп Яким». З XVIII і до середини XIX століття Цвіклівці були окремою парафією. Георгіївська церква Цвікловець до 1767 року була такою ж бідною як і в Усті. Це було дерев'яне, обмазане глиною, вкрите соломною приміщення церкви на якому не було бань. Лише у 1759 році на церкві прибудували три

низеньких бані. У 1767 році у селі була побудована нова дерев'яна церква, матеріал на яку здебільшого брали зі старої. Відомо що цю церкву ремонтували наприкінці XVIII століття та всередині XIX, у 1853 році [1, с. 327].

З описів 1895 та 1901 років можна почерпнути короткі дані про історію храму с. Баговиця. Церква в селі була в XVI столітті, оскільки в податковому списку 1569 тут згадується священик, однак близько того ж 1569 року вона піддалася руйнуванню або тільки пограбуванню (певно, від татар), тож була покинута своїм священиком. Перевірка 1741 року вказує, що тоді в Баговиці була дерев'яна церква на честь Різдва Пресвятої Богородиці (уніатська, Китайгородського деканату), недавно влаштована, не закінчена ще цілком і не освячена, парафіян було небагато – всього 53. Проте вже опис 1748 року засвідчує, що храм був дуже величним за своєю архітектурою. 1795 року церкву в Баговиці приєднали до православ'я. Її будівля простояла до 1875 року, а далі була розібрана, а придатний матеріал із неї пішов на огорожу біля кладовища. Так давній храм був назавжди втрачений, але тодішнє єпархіальне начальство нічого страшного в цьому не вбачало, бо тоді в селі вже сім років була нова церква – заввишки п'ять сажнів, завдовжки – шість, завширшки – три сажні (сажень – 2,1336 метра). Отже, церква була заввишки понад 10 метрів. Новий баговицький храм був п'ятиглавим, також дерев'яним, теж на честь Різдва Пресвятої Богородиці. Збудували церкву на кошти з єпархіальної скарбниці та парафіян. На це пішло чотири роки: 18 березня 1864 року видано грамоту на будівництво храму, а 1868 року завершено його спорудження. Гордістю церкви була давня (XVII століття) ікона Божої Матері. У 1737–1755 роках настоятелем церкви в Баговиці був Олексій Левицький, у 1755–1791 роках – Онуфрій Петровський (обидва померли в Баговиці). Тоді, як видно з попередніх викладок, храм був уніатським [1, с. 138–140].

Нажаль ця пам'ятка сакральної архітектури зовсім недавно пішла у небуття. 16 квітня 2021 року у селі Баговиця Кам'янець-Подільського району виникла пожежа у храмі Різдва Божої Матері. На час прибуття рятувальників вогонь уже повністю охопив дерев'яну будівлю, яку не вдалось врятувати.

Загалом на Поділлі ще збереглося трохи більше 200 дерев'яних храмів. У Хмельницькій області виявлено 117 збережених церков, із них під охороною перебувають лише сім. У реєстрі пам'яток архітектури і містобудування Хмельницької області (1993 року) можна зустріти багато дерев'яних храмів.

Так, статус рекомендованої до внесення в список пам'яток місцевого значення має Успенська церква 1884 року, що у селі Личівка Волочиського району [2].

Єдиною збереженою архітектурною пам'яткою Кам'янця-Подільського, яка представляє традиційну подільську школу дерев'яного церковного будівництва є Хрестовоздвиженська церква. Вона розташувалася в мальовничій долині Смотрицького каньйону, в місцевості з історичною назвою Карвасари..

Цікавою є Михайлівська церква, 1769 р (с. Зінків, Віньковецький р-н, Хмельницька область) – класична подільська церква, описана в багатьох виданнях як видатна пам'ятка української дерев'яної архітектури. Церква розташована у мальовничому ландшафті. Таких храмів на Поділлі фактично не залишилось [2; 6, с. 29].

Вінницька область також багата давніми пам'ятками церковної дерев'яної архітектури Поділля. Тепер в області нараховується 114 дерев'яних культових споруд, 35 з яких є національно-культурним надбанням, що в установленому порядку визнані пам'ятками містобудування та архітектури й охороняються державою. Серед них 13 пам'яток мають національне значення. Всього зберіглося 39 дерев'яних храмів збудованих у XVIII ст., 73 – у XIX ст., 2 – у XX ст. [2].

Для дерев'яних храмів області характерні три зруби, кожний з яких має барочні заломки і два перехвати. Верхній перехват вінчається маківкою з хрестом. Нижня частина зрубів по всьому периметру храму має опасання, яке захищає фундамент. Виняток становить Миколаївська церква у Вінниці – по всьому периметру вона має галерею з арочними проймами, яка надає храму неповторної принади і граційності. До класичних зразків дерев'яних храмів Поділля належать церкви: Миколаївська 1746 р. у м. Вінниця, Михайлівська 1752 р. у смт Вороновиця, Покровська і Миколаївська в с. Лозова, Св. Параскеви-П'ятниці 1775 р. в м. Могилів-Подільський, Успенська 1767 р. в с. Марківка, Різдва Богородиці 1764 р. в с. Печора тощо [2].

Попри всю стійкість етнотрадицій, у XVII–XVIII ст. в Україні відбувається поворот до міжкультурного діалогу, що прискорило перехід від етнокультурної відокремленості до зближення з європейською культурою. Цей процес буде незрозумілим, якщо не взяти до уваги чинники, що його зумовили. Кожний регіон проходив свій життєвий шлях в умовах політичної та соціально-економічної залежності від диктату чужої держави.

Отже, народні майстри створювали архітектурні форми з урахуванням тих засобів, що пропонував у певний час загальний потік цивілізації, його рівень розвитку. Вони будували відповідно до своїх специфічних географічних і кліматичних умов, розвивали їх, дотримуючись своїх традицій та спрямованості етнокультурного розвитку. Динамічна взаємодія з загальними художніми процесами стала основою формування та подальшого руху українського народного сакрального мистецтва. Чутливо відгукуючись на мистецькі тенденції епохи, народні майстри засвоювали їх на свій розсуд, трансформуючи елементи домінуючого художнього стилю і органічно поєднуючи їх з традиційними прийомами дерев'яного будівництва. Зокрема, у XVIII ст. в інтер'єрі українських дерев'яних церков, у м'яких обтічних формах верхів простежується барокова спрямованість. Ця тенденція властива народній сакральній архітектурі практично в усіх регіонах України.

Примітки

1. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской епархии [Под ред. свящ. Е. Сецинского]. Каменец-Подольск, 1901. Вып. 9. 1064 с.

2. Атаман Л.В. Дерев'яні храми як складова сакральних просторів Поділля. URL: <https://library.vspu.net/jspui/bitstream/pdf> (дата звернення 30.11.2023).

3. Герчанівська П. Е. Універсальне, етнічне та локальне в українській народній сакральній культурі. *Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр.* Київ, 2007. Вип. 60. С. 145–158.

4. Новоушиччина: історія у пам'ятках. Наукове видання / [упоряд.: Петраш І.В., Шпаковський С.М., Климчук В.В.]. Хмельницький: ТзОВ «Поліграфіст», 2018. 336 с.

5. Павлуцький Г. Дерев'яні та муровані храми України]. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2017. 214 с.

6. Сакральні пам'ятки Хмельниччини: довід.-бібліогр. вид. / Упр. культури, національностей, релігій та туризму Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. ОУНБ / уклад. В. Мельник. Хмельницький : ФОП Стрихар А.М., 2018. 68 с.

Сірош Анна,
здобувач освіти 10 класу
Кам'янець-Подільського ліцею №6

Науковий керівник: **Крик Н.В.,**
кандидат історичних наук,
вчитель географії та історії
Кам'янець-Подільського ліцею №6

ВЕЙМАРСЬКА РЕСПУБЛІКА

Перша світова війна та її наслідки відіграли вирішальну роль в усій подальшій історії Німеччини ХХ ст. Народ вимагав негайного припинення війни, запровадження демократичних порядків, розподілу юнкерської землі між селянами. Після її завершення країна опинилася на порозі великих потрясінь.

Окремими аспектами поставленої проблеми займалися дослідники Л. Бабиченко [1], А. Бланк [2], В. Газін [4-10], С. Копилов [4], А. Галкін [11], Л. Гинцберг [12], Д. Давидович [13], Р. Єдник [16], А. Патрушев [19] та ін., які розкрили окремі аспекти соціально-політичних процесів у Веймарській республіці у 1919–1932 рр. Метою дослідження є висвітлення цілісної картини соціально-політичних процесів у Веймарській республіці, вплив на них наслідків Першої світової війни для Німеччини, причин неприйняття значною частиною німецького суспільства демократичного устрою і процесу наростання крайніх лівих і крайніх правих рухів, що прагнули до диктатури.

У 1918 році в Німеччині створюються умови, що неминуче вели до революційного вибуху. Боротьба монополій за надприбутки, зростання експлуатації, авантюристична зовнішня політика – все вступало у відверті суперечності з інтересами німецького народу. Перша світова війна ще більше загострювала революційну кризу. Розвиток подій підштовхнув переворот, який спалахнув у жовтні 1917 року в Росії. Під його впливом у січні 1918 року, коли відбувалися переговори в Брест-Литовську, населення у Берліні, Мюнхені та інших містах провело демонстрації, страйки, під час яких уперше в Німеччині з'явилися Ради робітничих депутатів і революційні старости.

Навесні 1918 року наступ німецьких військ на Західному фронті провалився. Головнокомандувач Пауль фон Гінденбург офіційно заявив про необхідність перемир'я і створення уряду, «з яким буде рахуватися Антанта». 3 жовтня 1918 року був

сформований коаліційний уряд на чолі з принцом М. Баденським. Почала створюватися небезпечна для юнкерства і монополістичної буржуазії ситуація. За таких умов багато, що залежало від розстановки політичних сил та цілеспарямованої діяльності їх партій [4, с. 146].

У Німеччині існувала соціал-демократична партія. Однак її політика підтримки імперіалістичної війни відштовхнула від неї значну частину робітників і викликала розкол у самій партії. Партією керувала група функціонерів (О. Браун, Г. Мюллер). Не випадково навіть у самій партії, у якій молодь становила приблизно 10%, називали своїх лідерів «старими бонзами» [19, с. 80]. На думку О. Ференбаха: «Німці, навіть якщо вони соціал-демократи, позбавлені революційного таланту» [25, с. 54].

Досить сильна антидемократична тенденція була властива створеній 15 грудня 1918 р. представником правого крила націонал-лібералів Г. Штреземаном Німецькій народній партії (ННП) [9, с. 220]. Партія в цілому негативно ставилася до республіки, хоча й не вела проти неї активної боротьби. Після смерті в 1929 р. Штреземана, який повсякчас прагнув послабити прямий вплив промислових кіл на партію, його спадкоємці – спершу голова парламентської фракції Е. Шольц, а потім адвокат Е. Дингерлей – проводили все більш антидемократичний курс, зближуючись із Німецькою національною народною партією (НННП) – відкритим супротивником Веймарської республіки.

У квітні 1917 року остаточно оформилася Незалежна соціал-демократична партія, яка знаходила більш гнучкі форми і методи роботи. Керівниками цієї партії були К. Каутський, Є. Бернштейн, Р. Гільфердінг, що визначало її помірковану політику. Ця масова партія, чисельність якої перевищувала 900 тис. чоловік, намагалася йти «третім» шляхом і об'єднати несумісне – владу Рад з парламентаризмом. Частина партії в 1922 р. увійшла до складу СДПН, хоча невеликі організації існували до 1931 р. [19, с. 81].

Характерно, що в 1919 р. виникла нацистська партія у відповідь на активізацію комуністів. Уже в період Листопадової революції була створена колишніми «прогресистами» і лівими націонал-лібералами Німецька демократична партія (НДП) не мала чітких цілей, що приводило до постійних внутріпартійних чвар і частой зміни керівництва. В 1919 р. НДП була третьою по значущості партією в республіці

На початку листопада 1918 року німецький військовий флот отримує наказ – вийти у відкрите море і дати бій англійській ескадрі, яка значно переважала німецькі морські сили. Це означало розібратись з революційно налаштованими моряками за допомогою англійців. Військові моряки зрозуміли намір командування, і 3 листопада 1918 року на військово-морській базі у місті Кіль вибухнуло повстання. Тут знаходилося 40 тис. моряків і морських піхотинців [14].

Робітники Кіля підтримали повстання, була створена Рада робітничих і матроських депутатів. Подібні повстання, слідом за Кілем, відбуваються в інших містах. Всюди виникають Ради робітничих і солдатських депутатів, які беруть владу до своїх рук. Дев'ятого листопада повстання перемагає в Берліні. На мітингу озброєних робітників і солдатів К. Лібкнехт проголошує «вільну Німецьку Соціалістичну республіку». Кайзер Вільгельм тікає до Голландії. Німецька імперія перестала існувати.

За таких умов імперський канцлер М. Баденський передає владу соціал-демократичному урядові на чолі з Фрідріхом Ебертом [4, с. 147].

Десятого листопада 1918 року збори делегатів від солдатів і робітників Берліна обрали виконавчий комітет Берлінської Ради робітничих і солдатських депутатів і затвердили уряд Еберта, визнавши його «чисто соціалістичним урядом». Отримавши санкцію Берлінської ради, уряд Еберта став називати себе Радою Народних Уповноважених (РНУ). Новий уряд видає декларацію, яка не йшла далі буржуазно-демократичних реформ, і розпочинає боротьбу проти Рад робітничих і солдатських депутатів, вимагаючи скликання Установчих зборів. 16–21 грудня 1918 р. відбувся перший Загальнонімецький з'їзд Рад, більшість делегатів якого була представлена соціал-демократами і незалежними соціал-демократами. З'їзд прийняв рішення про скликання Установчих зборів та про передачу всієї законодавчої і виконавчої влади Раді народних уповноважених. Це означало, що німецький народ від більшовицького продовження Листопадевої революції відмовився і повернув на шлях демократії і реформ. З чим зрозуміло не погодились спартаківці Лібкнехта. Свідченням цього стало скликання 30 грудня 1918 року в Берліні установчого з'їзду комуністичної партії.

Уже на початку січня 1918 р. (5 січня) новостворена комуністична партія, разом з незалежними соціал-демократами, отримавши допомогу від Леніна, вдається до комуністичного путчу в Берліні, метою якого було встановлення комуністичної

диктатури на зразок більшовицької. Уряд Еберта кидає на Берлін «ударні загони», «залізні батальйони» під командуванням соціал-демократа військового міністра Г. Носке, який увійшов в історію як «кривавий собака». Одинадцятого січня 1919 року загони Носке увірвалися в Берлін, 15 січня були вбиті К. Лібкнехт і Р. Люксембург [14].

Революція в листопаді 1918 року у Німеччині не вийшла за буржуазно-демократичні межі. Разом з тим, німецька революція арактеризувалася низкою специфічних особливостей: а) вона почалася як стихійний бунт військових моряків у Кілі, спровокованих підступним наказом командування; б) лідери СДПН, що опинилися на гребені подій, прагнули уникнути революції, були стурбовані її розмахом. Революція для СДПН впала, як сніг на голову. Лідер соціал-демократів і голова РНУ Фрідріх Еберт признавався останньому кайзерівському райхсканцлеру Максу фон Баденському, що ненавидить революцію, як смертний гріх; в) зусилля соціал-демократів були спрямовані на те, щоб надати революції поміркованого характеру, недопустити її надмірної радикалізації: примара більшовицької революції 1917 р. у Росії з її господарським і політичним хаосом і кривою громадянською війною лякала й відштовхувала [8, с. 195].

Революція покінчила з Другою імперією 1871–1918 рр., утвердила парламентську республіку, запровадила 8-годинний робочий день, загальне виборче право, проголосила демократичні права і свободи. Відпоівдно до рішення Загальнонімецького з'їзду Рад 19 січня 1919 року відбулися вибори до Установчих зборів. Установчі збори відкрилися 6 лютого 1919 року у Веймарі (Тюрінгія) і 11 серпня 1919 року затвердили Конституцію Німецької держави, яка і отримала назву Веймарської [3].

Конституція складалася з двох частин – Устрій і завдання імперії і Основні права і обов'язки німців – і налічувала 181 статтю. Німеччина визнавалася федерацією 18-ти земель. Кожна земля «повинна мати республіканську конституцію». Законодавчий орган землі – ландтаг – обирався на основі загального, рівного, прямого і таємного виборчого права. Уряд землі повинен був «користуватися довір'ям народного представництва» (ст. 17). Однак права земель були досить обмеженими. Усі важливі питання – зовнішні відносини, армія і флот, податки, монетна справа, митна справа тощо – належали війнятково до прерогатив центру. З усіх інших питань імперське право мало «перевагу над правом земель» (ст. 13). Виняткову роль у цьому відношенні мала стаття 48 Конституції, відповідно

до якої, якщо яка-небудь земля не виконує обов'язків, покладених на неї Конституцією або імперськими законами, то «президент імперії може примусити її до цього за допомогою збройної сили». Конституція перетворила Німеччину на демократичну республіку на чолі з президентом.

Вищим законодавчим органом був райхстаг (імперські збори) – нижня палата парламенту. Райхстаг обирався на 4 роки на основі загального виборчого права. Конституція вводила пропорційну систему виборів. Уся Німеччина була поділена на 35 виборчих округів. Партії, що брали участь у виборах, виступали кожна зі своїм списком кандидатів. Депутатські місця розподілялися відповідно до кількості голосів, що були подані за той чи інший список. Верхня палата – райхсрат складалася з представників усіх 18-ти земель. Прусія мала у райхсраті 26 голосів, Баварія – 10, Баден – 3. Райхсрат мав право «опротестування законів, ухвалених райхстагом». В разі опротестування закон подавався до рейхстагу для винесення вдруге постанови. Центральне місце в Конституції посідав райхспрезидент (імперський президент). Він обирався «всім німецьким народом» терміном на сім років (ст. 41–43), призначав і звільняв імперських чиновників та офіцерів. Президентові належало «верховне командування всіма збройними силами імперії» (ст. 47). Він мав право «розпустити райхстаг», але не більше одного разу з даного приводу (ст. 25). Нарешті, стаття 48 Веймарської конституції надавала президентові надзвичайні повноваження. Якщо в межах Німецької імперії були серйозно порушені суспільні безпека і лад або якщо загрожує серйозна небезпека такого порушення, то «президент імперії може вживати заходів, необхідних для відновлення громадської безпеки і ладу, в разі потреби за допомогою збройної сили». З цією метою він міг тимчасово зупинити цілком або частково гарантії низки основних прав (свобода особи, недоторканість житла, таємниці листування, свобода думки тощо). Пізніше ці статті зіграли фатальну роль у приході фашистів до влади.

Винятково в компетенції президента знаходилося призначення і звільнення райхсканцлера та імперських міністрів. Уряд для виконання своїх обов'язків потребував довір'я райхстагу. Особлива роль належала главі уряду – райхсканцлеру, який, як сказано в Конституції «встановлює правові напрями політики і відповідає за це перед райхстагом» (ст. 56). Революційна ситуація обумовила включення до Конституції значного переліку демократичних прав і свобод: рівність чоловіка і

жінки, недоторканість особи і житла тощо. Закріплюючи право приватної власності, Конституція підкреслювала, що «власність зобов'язує». Користування нею «повинно бути в той же час служінням загальному благові» (ст. 153).

У прикінцевих постановах було сказано, що Конституція Німецької імперії 1871 року скасовується. Інші закони і укази імперії залишаються чинними, оскільки Веймарська конституція «не перебуває з ними в суперечності» (ст. 178) [3].

Характер державного ладу, виняткові повноваження президента (ст. 48) дають можливість визначити встановлену Ваймарською Конституцією форму правління як «президентсько-парламентську республіку». Основною проблемою Веймарської республіки став Версальський мирний договір 1919 року, який відверто пограбував Німеччину. За цим договором Німеччина втратила значну територію, позбулася заморських колоній, була зобов'язана виплачувати величезні репарації, скоротити збройні сили до 100 тисяч чоловік тощо. Наслідком були безробіття, голод, злиденність населення. Запекла боротьба між політичними партіями і силами була характерною ознакою Веймарської республіки.

Вирішальну роль спочатку відігравала соціал-демократична партія: посади президента, райхсканцлера займали її представники. Незалежні соціал-демократи переживали кризу. У 1920 році їх партія розпалася. Більшість, у тому числі і Е. Тельман, вступила до лав комуністичної партії. Інші влилися в соціал-демократичну партію [19, с. 80].

У 1919 році в Німеччині відбулась Листопадова революція, демократична за своїм характером. Під її впливом виникає цілий ряд політичних партій різного спрямування. В 1919 році була прийнята конституція, за якою Німеччина проголошувалася республікою, що зберегла федеративну структуру.

Серед численних проблем, породжених Версальським договором, на початку 20-х рр. на перший план висувалася репараційна проблема. Її важливість визначалася тим, що величезні платежі, накладаючи на німецьку економіку важкий тягар, викликали гострі соціально-класові і політичні суперечності.

У червні 1920 р., в результаті певного зрушення вправо суспільно-політичного життя Німеччини партії «Веймарської коаліції» (Соціал-демократична, Демократична, «Центр»), що були при владі з 1919 р., зазнали відчутної поразки на перших виборах до райхстагу, зібравши менше половини голосів виборців. У той же час праві партії зміцнили свої позиції, одер-

жавши майже в 2 рази більше голосів, ніж на виборах у Національні збори 1919 р. Маючи в райхстагу тільки 225 місць з 466, тобто менше 50%, «Веймарська коаліція» втратила право на формування уряду в колишньому партійному складі. У ситуації, що склалася, президент республіки Еберт запропонував сформувати уряд партії Центр, на що керівництво партії відповіло згодою [22, с. 111].

Пропозицію «Центру», про входження до складу уряду, без довгих роздумів прийняли Демократична і Народна партії, лідери яких підтримали кандидатуру К. Ференбаха на пост райхканцлера. 7 червня К. Ференбах був офіційно уповноважений президентом сформувати уряд. Костянтин Ференбах (1852–1926) належав до тих діячів Центру, які керували в партії ще до Листопадової революції. Його політична кар'єра почалася у середині 80-х рр. XIX ст., коли він був вибраний депутатом ландтагу Бадена за списком католицької партії. З 1903 р. Ференбах був депутатом райхстагу, де довгий час очолював партійну фракцію. У роки Першої світової війни Ференбах був президентом німецького райхстагу, а в 1919-1920 рр. – президентом Веймарських національних зборів. 21 червня 1920 р. Ференбах приступив до розподілу міністерських портфелів між партіями урядової коаліції [19, с. 92].

Остаточний склад кабінету був затверджений президентом країни 24 червня. Центр був представлений 4 міністрами, демократична партія – 2, народна – 3. Крім того, до складу уряду увійшли два «незалежні» кандидати: У. Сімонс, як міністр закордонних справ і генерал Гренер як міністр транспорту. Перший пристав до Народної партії, другий – до Демократичної.

Репараційні ухвали Версальського мирного договору ґрунтувалися на визнанні союзниками провини Німеччини за розв'язування війни в 1914-1918 рр. і відповідальності за спричинення всіх втрат і збитків, понесених ними в ході війни. До моменту приходу до влади уряду Ференбаха союзники не досягли загальної згоди про розміри репарацій і порядок їх стягування. Передбачалося, що повністю репараційне питання буде вирішене першого травня 1921 р. До цього терміну Німеччина зобов'язувалася виплатити готівкою 200 млрд. золотих марок, а так само зробити певні внески в рахунок репарацій [25, с. 78].

Проте правлячі кола монополістів під приводом післявоєнної кризи саботували виконання репараційних і інших ухвал Версальського договору.

У березні 1920 року була зроблена спроба збройного перевороту. Потрібне союзникам скорочення військових сил перш за все торкалося фрейкорівців, які воювали в Сілезії проти поляків, а в Латвії – проти радянської Червоної армії. Тепер вони небезпідставно вважали, що республіканський уряд просто зрадив їх, розпорядившись розформувати фрейкор.

У відповідь фрейкоровці почали готувати військовий переворот, який очолив великий землевласник із східної Пруссії В. Капп. Серед керівників змови, що одержала назву Капповського путчу, були також командувач берлінським військовим округом генерал В. Лютвіц, колишній керівник берлінської поліції Т. Ягов і капітан В. Пабст – організатор вбивства К. Лібкнехта і Р. Люксембург. 10 березня 1920 р. Лютвіц вручив президенту Ф. Еберту ультиматум, вимагаючи розпуску Національних Зборів, перевиборів президента, відмови від скорочення армії, передачі озброєнь Антанті. Лютвіц мотивував вимоги тим, що армія і фрейкор необхідні для боротьби проти більшовизму. Еберт відкинув ультиматум і запропонував генералу добровільно подати у відставку. Але коли через три дні уряд зважився на арешт змовників, то виявилось, що в його розпорядженні немає сил, здатних виконати такий наказ. Хоча командувач райхсвером генерал В. Рейнхардт стояв на стороні уряду, війська підкорялися не його наказам, а розпорядженням начальника загальновійськового управління, а фактично начальника штабу райхсверу генерала Х. Секта, що мав великий авторитет серед військових. Сект відкрито заявив президенту, що «солдати в солдатів стріляти не будуть», а уряд повинен пошукати собі інших захисників. Президенту і кабінету міністрів не залишалося нічого іншого, окрім втечі спочатку до Дрездена, а звідти до Штутгарта [19, с. 94].

Коли до Каппа дійшли відомості про те, що у ряді частин берлінського гарнізону назріває незадоволення заколотом, він, злякавшись, кинув своїх соратників напризволяще і 17 березня утік до Швеції. Генерал Лютвіц спішно виїхав до Угорщини, де і ховався протягом п'яти років. Путч зазнав повного краху.

Украй повільне відродження економіки Німеччини після війни було результатом світової економічної кризи, що почалася в другій половині 1920 року, яка завдала значного збитку німецькому експорту. У 1921 році продукція промисловості країни складала 66 відсотків рівня 1913 року (у 1920 році – 55 відсотків), безробітні складала 2,8 відсотка членів профспілки

(у 1920 – 3,8). З липня 1920 по липень 1921 року гроші знецінилися майже удвічі, що засвідчувало ріст інфляції [22, с. 118].

21 березня мансфельдські підприємства, а двома днями пізніше завод Лейна розпочали загальний страйк. А коли поліція (спочатку в Ейслебені) відкрила вогонь по робітниках, оборонні дії пролетаріату стихійно переросли в збройну боротьбу. Очолювані Комітетами дії військово-політичних органів, революційні бійці билися безстрашно, дисципліновано, діяли чітко, чинячи опір озброєним до зубів урядовим військам. Вони героїчно билися проти поліції і райхсверу, що діяли з винятковою жорстокістю. При штурмі заводу Лейна урядові війська пустили в хід важку артилерію. Більше ста чоловік були убиті, багато хто розстріляний при «спробі втечі» вже після того, як потрапили в полон. 29 березня робітники вимушені були припинити опір [22, с. 119].

Водночас постійних, дошкульних ударів, хоча тоді ще незначних, завдавала створена в 1919 році Націонал-соціалістська партія (НСДАП) – головна опора реакції. НАП - німецька робітничка партія була заснована в 1919 році слюсарем Антоном Дрекслером і журналістом Карлом Харером. На момент приходу Гітлера в партії було декілька десятків членів. Основними пропагандистськими постулатами цієї організації були націоналістичні гасла: німці – велика раса, призначена для управління світом; євреї і комуністи загрожують її чистоті, тому необхідно звільнити робітників від марксизму. Окрім цих вимог партія не мала чіткої програми, тому ніхто не сприймав її серйозніше, ніж інші об'єднання, що заповнювали півні бари Мюнхена.

Шовінізм, ідеї реваншу, демагогія – такі були методи завоювання популярності. Саме до лав цієї партії наприкінці 1919 року був направлений політичним департаментом штабу Мюнхенського військового округу, як інформатор, учасник Першої світової війни А. Гітлер. Йому вдалося після серйозної боротьби з суперниками очолити цю партію і перетворити її на націонал-соціалістичну робітничу партію Німеччини. Гітлер розглядав нацистську партію як знаряддя в боротьбі за владу і готувався до неї. У лютому 1920 року ДАП була перейменована в Націонал-соціалістичну Німецьку робітничу партію (НСДАП), Незабаром Гітлер представив партійну програму, що складалася з 25 пунктів. Вона була повна націоналістичних гасел і обіцянок, це була суміш реваншизму і, примітивної соціальної демагогії, злобного антидемократизму і антисемітизму.

З 1921 року партія обзавелася своєю власною напіввійськовою організацією – «Штурмовими загонами»(СА). На штурмовиків покладалася безліч справ, однак велика їх частина була зв'язана з насильством або, що не менш важливо, з його загрозою. В надрах СА народилися «охоронні загони», які «незабаром перетворилися на імперію СС» (це була своєрідна еліта партії). Пізніше стало ясно, що загони СС створювалися не тільки для охорони фюрера за межами партії, але і для захисту його соратників і співників від СА.

Програма партії сповіщала створення великої імперії, побудованої на кістках всіх «неарійських» народів. Гітлерівці обіцяли захищати інтереси країни і народу. Спекулюючи на важкому становищі трудящих і розпалюючи шовіністичні настрої, гітлерівці зуміли створити собі масову соціальну базу [16].

Важливим аспектом боротьби за владу з боку фашистів стало створення реваншистсько-націоналістичних мілітарних організацій типу «Оргеш», «Консул», що здійснювали терористичні акції проти республіканців: 1921 р. вбито лідера партії центр М. Ерцбергера, влітку 1922 р. їх жертвою став міністр закордонних справ В. Ратенау [4, с. 160].

Комуністи дуже скоро розпізнали свого ворога. Вони намагалися зривати гітлерівські мітинги. До 1922 року весь рух обмежувався місцевими рамками Баварії. Але у тих тяжких умовах, які існували в Німеччині в ці перші післявоєнні роки, багато німців в усіх куточках райху починали прислухатися до мови нового проповідника [27, с. 41].

Великі матеріальні втрати в роки війни, репараційні платежі важким тягарем лягли на економіку Німеччини. Ще однією проблемою Німеччини початку 20-х років була постійна зміна урядів, що в свою чергу негативно впливало на стабілізацію в країні. 4 травня 1921 р. уряд Д. Ференбаха, який залишили міністри від Німецької народної партії (ННП), пішов у відставку. Важке завдання виконання західних вимог лягло на плечі нового кабінету міністрів. Його очолили два найобдарованіших політики веймарського періоду. Лідер лівого крила партії «Центр» Й. Вірт став рейхсканцлером, президент найбільшого електротехнічного концерну АЕГ, член керівництва Німецької демократичної партії (НДП) В. Ратенау через деякий час зайняв пост міністра закордонних справ.

Політика виконання версальських зобов'язань і примирення з колишніми ворогами, що проводиться Віртом і Ратенау, дратувала правих екстремістів, що перейшли до відкритого

терору. 26 серпня 1921 р. два колишні морські офіцери, що стали членами терористичної організації «Консул», убили в Грісбасі (Шварцвальд) М. Ерцбергера, що підписав Компьєнське перемир'я.

Вранці 24 червня 1922 р., коли Ратенау їхав на роботу у відкритому лімузині, його наздогнала машина з трьома бойовиками з «Консула». Один з терористів кинув гранату, а інший кілька разів вистрілив у міністра. Через декілька годин Ратенау помер [19, с. 98].

Після смерті Ратенау райхсканцлер намагався врятувати становище, запропонувавши створити коаліцію всіх великих партій. Але його план провалився із-за небажання соціал-демократів і націоналістів співробітничати між собою. У цій атмосфері ворожнечі і взаємних звинувачень Вірт 14 листопада 1922 р. подав у відставку [22, с. 133].

Ситуація вимагала нового керівництва і нових ідей. І 22 листопада президент Ф. Еберт доручив формування уряду безпартійному директору судноплавної компанії «Гапаг» В. Куно, адміністративні здібності і енергія якого були широко відомі. Такий вибір Еберта показав, що у нього з'явилися сумніви відносно дієздатності парламентської системи.

12 серпня 1923 р. уряд Куно змушений був піти у відставку, а його місце заступив кабінет Густава Штреземана – керівника Німецької народної партії, поміркованого націоналіста, який користувався підтримкою середніх і великих підприємців (завдяки Гуто Стіннесові) [15, с. 62].

Враховуючи внутрішній і міжнародний стан, Штреземан рішуче повернув до припинення «пасивного опору». Для ухвалення такого важливого рішення, непопулярного в обстановці розігрітих націоналістичних настроїв населення, Штреземан заручився підтримкою або лояльністю всіх партій, окрім нацистів і комуністів. 26 вересня 1923 р. президент Еберт оголосив про припинення «пасивного опору» і про введення в Німеччині надзвичайного стану згідно ст. 48 веймарської конституції. За декілька днів до того 22 вересня, на нараді в Еберта за участю Штреземана і членів уряду було вирішено «використовувати засоби насильства, що були у розпорядженні уряду, для знешкодження будь-якої спроби путчу. З якого б боку вона не виходила». При обговоренні в райхстазі закону про запровадження надзвичайного стану Штреземан, звертаючись до правих і лівих, заявив, що уряд має намір зі всією силою вико-

ристовувати «легальну диктатуру» щоб запобігти «диктатурі нелегальній» [24, с. 173].

Активізація комуністів у бік захоплення політичної влади спровокувала фашистський «півний» путч 8–9 листопада 1923 р. у Мюнхені. Перш за все нацистська партія, не дивлячись на те, що чисельність її членів росла з кожним днем, чому сприяли нестабільність і злидні в Німеччині, була далеко не найвпливовішим політичним рухом Баварії, а за межами даної землі взагалі була не відома. Хіба така незначна партія в змозі зробити переворот і повалити республіку? Гітлер, якого не дуже бентежили подібні труднощі, вважав, що знайшов вихід з ситуації, що створилася. Він міг би об'єднати під своїм керівництвом всі антиреспубліканські націоналістичні сили Баварії. Потім за підтримкою баварського уряду, озброєних формувань і частин райхсверу, дислокованих в Баварії, він міг очолити марш на Берлін – подібно до Муссоліні, що увійшов рік тому до Риму і повалити Веймарську республіку. Легка перемога Муссоліні, очевидно, дала йому тему для роздумів.

У лютому в значній мірі завдяки організаторському таланту Рема чотири озброєних «патріотично налаштованих формування» Баварії злилися з нацистами і утворили так зване «Робітниче об'єднання союзів боротьби за вітчизну» під політичним керівництвом Гітлера. У вересні була створена ще могутніша група під назвою «Німецький союз боротьби», одним з трьох керівників якої був Гітлер.

Ця організація виникла під час великого масового мітингу, що відбувся в Нюрнберзі 2 вересня, в роковини перемоги Німеччини в 1870 році під Седаном. На мітингу були присутні більшість профашистськи налаштованих груп з Південної Німеччини, і Гітлеру навіть поплескали, коли він виголосив гнівну промову проти національного уряду. Відкрито були проголошені цілі «Німецького союзу боротьби» – ліквідація республіки і відмова від Версальського договору [26, с. 97].

До листопада 1923 року фюрер мав навколо себе групу рішучих прихильників, серед яких найбільш видними були Герінг, Гесс, Розенберг і Рем. Люди дії, вони вирішили, що наступив момент спробувати захопити владу в Баварії. Генерал фон Людендорф своєю участю в путчі дав можливість організаторам цієї авантюри використовувати військовий престиж свого імені. 9 листопада 1923 р., у роковини капітуляції, вони мають розпочати «національну революцію», яка створить «німецький національний уряд». Генерал Людендорф буде командує-

чим армією. Після перевороту в Баварії путчисти рушать на Берлін, щоб скинути уряд і врятувати німецький народ. Підготовка до виступу йшла напередодні у величезному залі мюнхенської пивної «Бюргербройкеллер», повністю зайнятої нацистами і штурмовиками.

Рано-вранці 9 листопада колона озброєних нацистів опинилася на мюнхенській площі Одеонплац, де залп поліцейського кордону поклав кінець походу на Берлін і дав нацистському руху 16 його перших мучеників, убитих на цій площі [26, с. 110].

Тепер Гітлер остаточно став «героем» і «фюрером» нацистів. Що повинні були, однак не змогли зрозуміти учасники путчу 9 листопада 1923 р.? Що той, кого вони назвали своїм «фюрером», авантюрист, без знань, без розуміння історії, з потворно-односторонніми уявленнями, позбавлений достовірного державного розуму. Вони цього абсолютно не зрозуміли. Вони піддалися демагогії і вірили, що йдуть пліч-о-пліч з «великим революціонером».

Путч провалився, і обидва його натхненники з'явилися перед судом. Гітлера засудили до п'ятирічного терміну ув'язнення у фортеці Ландсберг недалеко від Мюнхена, проте його популярність в Баварії привела до того, що термін був скорочений до дев'яти місяців. Гітлер провів цей час за роботою над своїм політичним кредо, книгою «Майн кампф» [18, с.122].

Права опозиція в райхстазі, незадоволена лібералізмом внутрішньої і зовнішньої політики Штреземана, активізувалася. Відійшли від підтримки Штреземана і соціал-демократи, незадоволені надзвичайним становищем. 23 листопада райхстаг більшістю голосів виразив недовіря уряду. Це примусило Штреземана піти у відставку. За визнанням Штреземана, він сам наполіг на постановці питання про довіру, зважаючи на «відсутність в парламенті більшості, необхідної для зовнішньополітичних переговорів». За пропозицією нового рейхсканцлера, лідера партії центру В. Маркса, Штреземан залишився на посту міністра закордонних справ [24, с. 174].

У порівнянні з бурхливим попереднім десятиліттям період 1924–1929 рр. представляється часом внутрішньо-політичного затишшя. Проте в ці п'ять років також відбувалися малі і великі кризи. Саме в роки крихкої стабілізації, як образно називали цей період, накопичувалися ті політичні й економічні проблеми, неможливість вирішення яких в 1930–1933 рр. призвела до падіння республіки. Після невдалих спроб захопити владу силою, обидві партії – комуністична і нацистська – змінюють свою тактику, розпочинаючи «боротьбу за райхстаг».

Вони намагаються розширити свою соціальну базу, посилити керівництво. У 1925 році головою комуністичної партії Німеччини був обраний Е. Тельман. Гітлеру після звільнення з ув'язнення довелося поборотися за партію з Ремом і Штрассером.

У лютому 1925 р. помер президент Еберт. Перемогу здобув фельдмаршал Пауль фон Гінденбург, він і став президентом на наступні 7 років. Чергові вибори відбулися в березні 1932 року. Партії вели напружену боротьбу. Тельман зібрав п'ять мільйонів голосів, Гітлер – 13,4 мільйона. Перемогу знову здобув Гінденбург: за нього проголосувало 19,4 млн. виборців (53%).

Гітлерівська партія одержувала матеріальну підтримку, що постійно зростала. Спочатку йшли приватні пожертвування. Перші внески були зроблені швейцарськими і французькими покровителями нацистів у сумі 33 тис. швейцарських франків. Але це було лише початок. Вирішальна допомога прийшла із США. Після ухвалення «плану Дауеса» американські і англійські позики широким потоком хлинули в німецьку економіку. За період 1924–1930 рр. загальні вкладення в німецьку промисловість досягали 63 млрд. марок, з них більше 30 млрд. марок доводилося на позики, одержані від США. Якщо в 1926 р. американські інвестиції в промисловість Німеччини склали 4,1 млрд. марок, то в 1929 р. вони досягли 11,7 млрд. «Плани Дауеса і Юнга» забезпечували переважаючий вплив англійських і американських монополій. Відбувалося все більш тісне об'єднання промислових концернів Німеччини, США і Англії. Угоди з американськими і англійськими хімічними компаніями уклав концерн «І.Г. Фарбеніндустрі». За договором, підписаним в 1926 р., світовий ринок порошу був поділений між ним, американським концерном Дюпона і англійським «Імперіалкемікал індастріс» [10, с. 137].

Нове потрясіння капіталістичної системи відбулося дуже скоро. Економічна криза 1929–1933 рр. охопила весь капіталістичний світ, особливо США і Німеччину. Своєрідність цієї економічної кризи у веймарській Німеччині полягала в тому, що вона не тільки зруйнувала економіку, але і в ще більшому ступені зруйнувала політичну ситуацію.

Спад виробництва в німецькому господарстві досяг таких розмірів, що багато хто і політики, і учені, і прості люди – чекали краху економічної системи капіталізму. Вже до середини 1929 р. зростання промислового виробництва припинилося. Потім виробництво стало різке падати і до 1932 р. знизилося в порівнянні з 1928 р. на 54%. Виплавка чавуну впала на 21,3%,

а стали – на 24%. На початку 1931 р. недовантаження підприємств складало 56,2%, а це означало, що понад половина виробничих потужностей німецької індустрії не використовувалася [22, с. 224].

В умовах кризи робітники і службовці в будівельній, важкій і гірничодобувній промисловості опинилися в найгіршому становищі в порівнянні з персоналом найсучасніших галузей промисловості – електротехнічної і хімічної. Набагато вище середнього рівня було безробіття серед молоді у віці 18–30 років. Хлопці і дівчата, які ще жили з батьками, не мали права отримати допомогу і виявлялися позбавленими всяких коштів для існування.

Масштабна економічна криза породила тривожну політичну ситуацію. Внаслідок розорення середнього класу різко послабилися центристські сили, почалася поляризація суспільства і загрозове посилення на флангах суспільного спектру крайніх правих та крайніх лівих. Фашисти і комуністи, які ледве животили в роки стабілізації, в хаосі економічної кризи відчували свою стихію. І ті, і другі навалилися на зовсім не зрілу, обтяжену імперсько-монархічною ідеологією та гіркотою військовою поразкою значної кількості загалу, ваймарську демократію, і стали штовхати Німеччину до своєї диктатури – праворадикальної і ліворадикальної. Веймарська демократія отримала не просто опозицію в класичному вигляді, а цілих дві опозиції, що, як політичні сили, ненавиділи і вилучали одна одну, водночас не раз діяли спільно, якщо йшлося про боротьбу проти демократії. Так, комуністи співробітничали з фашистами під час організованого влітку 1931 р. референдуму, який призвів до розпуску прусського парламенту й падіння соціал-демократичного уряду землі Пруссія. Вони ж спільно діяли й під час страйку робітників Берлінського транспортного товариства восени 1932 р. У райхстазі фашисти і комуністи руйнували все, що якоюсь мірою допомагало зміцнювати демократію. І хоч стратегічні цілі КПП і НСДАП бачилися різними і навіть протилежними, однак в одному суттєвому вони зходилися і ім'я йому – диктатура [4, с. 168].

Зате діловому світові, великому німецькому капіталу, позиція якого в даній ситуації важила дуже багато, все було ясно. Комуністи заявляли про знищення приватної власності, а фашисти – про її недоторканість та повернення Німеччині втраченої величі. Та й сам Гітлер поспішив запевнити власників, що їх капіталу нічого не загрожує. Так 27 січня 1932 р. в Дюс-

сельдорфі Гітлер виголосив промову перед представниками концернів, де обіцяв захистити приватну власність, знищити більшовизм, здобути для Німеччини «життєвий простір». За таких умов збереження веймарської демократії було справою майже не можливою. Криза знищила її носіїв – середній клас, та потужні крайні фланги лівих і правих постійно прагнули до диктатури. Саме між ними розгорнулась боротьба за встановлення своєї диктатури. Нацисти заручилися підтримкою мас людей отруєних реваншизмом і шовінізмом, а також великого капіталу, особливо після того, коли Гітлер вилучив з програми нацистської партії пункт про націоналізацію приватної власності. А дата 31 січня 1933 р. була лише звичайною фіксацією вибору німецьким суспільством нацистської диктатури на чолі з Гітлером. Перша німецька демократія зазнала невдачі. Економічна криза сприяла політичному краху Веймарської республіки. «Внизу» швидко радикалізувалась маса тих людей, які втратили всі перспективи. «Нагорі» політики правого крила і представники старої еліти намагалися використовувати сприятливу для них годину, щоб завдати смертельного удару по демократії, що вони і зробили.

Отже, аналіз матеріалів досліджень підтверджує, що період 1919–1932 рр. для Німеччини був складним і суперечливим. Поразка в Першій світовій війні, Листопадова революція і Версальський мир глибоко вплинули на економіку, політику та ідеологію Веймарської республіки. Конституція 1919 р. узаконила демократію в країні, де колишні імперські структури особливих змін не зазнали, а імперське шовіністичне мислення, посилене гіркою поразкою у війні, глибоко коренилося в свідомості значної маси німців. Непомірно важкі умови миру підігрівали шовіністичні настрої широких верств населення. Цьому сприяла і неприйнятність німецькою стороною післявоєнного територіально-державного устрою в Європі. В цілому ж веймарське суспільство являло собою своєрідний симбіоз початків демократії і могутніх залишків монархізму. А тому відверте неприйняття післявоєнних змін в європейському та світовому статусі Німеччини було не тільки на верхніх шаблях влади, але і в усіх пластах німецького суспільства в цілому.

Примітки

1. Бабиченко А. Г. Поитбюро ЦК РКП(б), комінтерн и события в Германии в 1923 г. Новые архивные материалы. *Новая и Новейшая история*. 1994. №2. С. 125–158.

2. Бланк А. С. Из истории раннего фашизма в Германии. Организация. Идеология. Методы. М.: Мысль, 1978. 108 с.
3. Веймарская конституция. URL: <https://www.students.ru>
4. Газін В.П., Копилов С.А. Новітня історія країн Європи і Америки 1918–1945 рр.: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Видавничий дім «Слово», 2003. 432 с.
5. Газін В.П. Ваймарська історія в контексті посткомуністичного минулого сьогодення Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: зб. наук. пр.* Рівне, 2006. Вип. 7. С. 292–296.
6. Газін В.П. Гіперінфляція 1922–1923 рр. у Ваймарській республіці: вплив на суспільство, шляхи подолання. *Вопросы германской истории: сб. науч. тр.* Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2003, С. 212–218.
7. Газін В. П. Націонал-соціалізм і комунізм в контексті німецької історії на початку 30-х років. *Вопросы германской истории: сб. науч. тр.* Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. Ч. 2. С. 246–252.
8. Газін В.П. Німецька революція 1918–1919 рр. у дзеркалі сучасності. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: зб. наук. пр.* Вінниця, 2003. Вип. 5. С. 195–200.
9. Газін В.П. Густав Штресман і історичний портрет в історіографії та сучасності. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* 1999. Випуск 8. С. 215–244.
10. Газін В.П. Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925–1933): Східноєвропейські аспекти. Кам'янець-Подільський, 1994. 183 с.
11. Галкин А.А. Германский фашизм. М.: Наука, 1989. 352 с.
12. Гинцберг Л.И. Германский фашизм и монополии после Мюнхенского путча (1924–1929 гг.). *Новая и Новейшая история.* 1977. №3. С. 119–141.
13. Давидович Д.С. На барикадах Гамбурга в 1923 г.). *Новая и Новейшая история.* 1984. №5. С. 149–169.
14. Держава і право Німеччини Новітнього періоду. URL: <https://www.lexgroup.ru>
15. Дюррозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів. К.: Основа, 1999. 903 с.
16. Єдник Р. Адольф Гітлер. URL: <https://www.Ramble>.
17. Кершоу Я. Гітлер. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1997. 320 с.
18. Мессенджер Ч. Енциклопедія воєн ХХ століття. М.: Из-во ЭКСМО, 2000. 512 с.
19. Патрушев А.І. Німеччина в ХХ столітті: учебное пособие. М.: Дрофа, 2004. 432 с.
20. Програма НСДАП. URL: <https://www.istorya.ru>
21. Прохтор Д.М. Фашизм: путь агрессии и гибели. М.: Наука, 1985.
22. Руге. Німеччина в 1917–1933 гг. М., 1974. 318 с.

23. Самойлов Э.В. Фюреры. Общая теория фашизма. Обнинск: Принтер, 1992. Кн. 2. 216 с.
24. Фарбман. Г. Штреземан: человек и государственный деятель. *Новая и Новейшая история*. 1995. №5. С. 167–190.
25. Ференбах О. Крах и возрождение Германии. Взгляд на европейскую историю XX века. М.: Аграф, 2001. 304 с.
26. Черчилль У. Воспоминания. М.: Воениздат, 1990. Т. 1. 663 с.

Сотницький Владислав,
здобувач освіти 10 класу Кам'янець-
Подільського ліцею №14 Кам'янець-

Науковий керівник: **Чорненький О.В.,**
консультант комунальної установи
«Центр професійного розвитку
педагогічних працівників Кам'янець-
Подільської міської ради»

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ФРАНЦІЇ У 20 – 40-Х РОКАХ ХІХ СТ.

Після закінчення епохи наполеонівських воєн Європа поспішила врегулювати свої відносини з Францією. За мирним договором, підписаним 30 травня 1814 р. з урядом Людовіка XVIII, Франція зберегла свій суверенітет і територіальну цілісність. Мало того, їй залишили не тільки всю власність у кордонах 1789 р., а й деякі придбання революційного періоду, насамперед колишні папські володіння Авіньйон і графство Вєссєсєн [9, с. 24]

Союзникам була потрібна достатньо сильна і самостійна Франція для відновлення балансу сил в Європі. Кожна з великих європейських держав прагнула до підвищення своєї ролі в міжнародних справах і разом з тим побоювалася суперників. Франції вони відводили в майбутньому роль країни, на яку можна було б у разі потреби опертися, добиваючись задоволення своїх домагань, або, принаймні, використовувати як протизвагу сильнішому суперникові [8, с. 81].

Поразка Наполеона в 1814 р. поклала край міжнародному порядку його зразка. Крім того постала проблема пошуку нового міжнародного порядку. Цьому мав сприяти Віденський конгрес (листопад 1814 р. – червень 1815 р.) Францію на Віденському

конгресі презентував Ш. М. Талейран, міністр закордонних справ уряду Людовіка XVIII [9, с.25].

Він домогся, щоб Франція брала участь в переговорах на рівних з іншими великими державами. Основою мирних угод спритний дипломат запропонував зробити принцип легітимізму (від латинського «легітимус» – «законний») – а легітимними вважати лише ті монархії та династії, які існували до революції чи принаймні до 1792 року [13, с.82].

Створена у Відні модель міжнародних відносин мала два засадничі компоненти, які забезпечували їй режим функціонування. Перший стосувався територіальної конфігурації, тобто переділу світу, закріплений рішенням Віденського конгресу. Другий – мав відношення до принципів улаштування міждержавних відносин, які створювали адекватні умови для реалізації якісно іншого сценарію розвитку подій на міжнародній арені – еволюція поліцентричної системи «балансу сил» у бік мирного, колективного розв'язання всіх спірних питань.

Віденський порядок базувався не тільки на формулі «балансу сил» в Європі, а й на такому інноваційному феномені, як «європейський концерт»: усі проблемні питання, які стосувались навіть третіх невеликих країн, мали вирішуватись на основі загальних домовленостей між державами.

Реалізація моделі такої політики розпочалась із підписання 26 вересня 1815 р. у Парижі «Акта Священного союзу». Від імені трьох монархів його було розіслано іншим європейським державам, які мали право приєднатися [9, с.31].

Відновивши на троні Людовіка XVIII Бурбона країни Четверного союзу (Австрія, Пруссія, Англія, росія) вирішили розпочати з ним переговори про мир. Олександр I був схильний лояльно відноситися до Франції, щоб в разі необхідності могли скористатися її підтримкою. Проте, подібні позиції дратували пруський уряд. На його думку, проявляти великодушність до Франції було б чистим безумством, навпаки, її потрібно було позбавити будь-якої можливості шкодити Європі, а для цього необхідно було встановити для неї такі кордони, в межах яких вона могла б тільки оборонятися.

Щодо австрійського уряду, то він також не відзначався доброзичливістю до Франції. Йому було б вигідно, щоб Пруссія забрала у Франції Лотарингію – переслідувалася мета посварити таким чином Пруссію з Францією і цим самим створити для першої з них труднощі, які не дозволили б їй діяти проти Відня.

Якою ж була позиція Англії? Протягом серпня 1815 року її політика була досить нерішуча і неоднозначна. Перший міністр Англії лорд Ліверпуль схвалював програму Пруссії. Але Веллінгтон і Кестльрі доводили лорду Ліверпулю, що англійський уряд, продовжуючи прикладати максимум зусиль для попередження нового революційного вибуху у Франції, в той же час повинен створити противагу впливу царя, а для цього найкращим засобом є суперництво з ним у ставленні до Людовіка XVIII [3, с. 112–113].

Від 30 вересня до 21 листопада 1818 р. у м. Ахен (Екс-ла-Шапель) тривав Перший конгрес Священного союзу. Формально до Союзу приєдналась Франція, яку було визнано рівною стороною з державами-засновницями. З території країни виведено окупаційні війська, їй повернуто паритетний статус у системі європейської політики.

У жовтні 1820 р. в Троппау (Сілезія), за ініціативою австрійського канцлера К. Меттерніха (внаслідок низки повстань, що відбулися 1820 р. у Неаполі, Іспанії і П'ємонті), скликано другий конгрес Священного союзу. 19 листопада 1820 р. «свята трійця» офіційно санкціонувала протокол про право втручання у внутрішні справи інших держав для придушення сепаратистських рухів [9, с. 32].

Проте, для Франції «умовне» приєднання до прелімінарного протоколу 19 листопада 1820 року стало вимушеним кроком, який диктувався необхідністю не допустити ізоляції Французького королівства на міжнародній арені. Особливо це виявилось в процесі дебатів з іспанської проблеми. Франція вплауталася в зобов'язання одноосібно вести війну в Іспанії. У лютому 1823 р. почалася збройна французька інтервенція, а вже 24 травня 1823 р. герцог Ангулемський, французький головнокомандувач, увійшов до Мадрида. У вересні все було закінчено. Жорстокий та зухвалий тиран Фердинанд VII був відновлений у всій повноті самодержавної влади [6].

Четвертий конгрес Священного союзу відбувався з 20 жовтня до 14 грудня 1822 р. в м. Вероні (Італія). Серед вагомих проблем, що артикулювались, була вірогідність збройної інтервенції Священного союзу в країни Латинської Америки [9, с. 34]. Мова йшла про відправлення французьких військ за океан для придушення повстання південноамериканських іспанських колоній. Проте експедиція французьких військ до Південної Америки без згоди Англії була абсолютно неможливою [6].

Інша складна проблема була пов'язана з повстанням греків проти османського іга (1821 р.). До берегів Греції була споряджена спільна ескадра, яка в жовтні 1827 р. у битві поблизу мису Наварин наголову розбила турецьку армаду. Велика Британія, Росія та Франція вдалися до створення військового «тріо» через підписання «Протоколу про безкорисливість», відповідно до якого всі сторони зобов'язувались дотримуватись у майбутній війні з Османською імперією умов Лондонської конвенції 1827 р. [9, с. 36].

Липнева революція 1830 р. різко ускладнила становище Франції на міжнародній арені, з'явилася небезпека її ізоляції. Для легітимних монархів Європи революція 1830 р. означала відродження революційної загрози, викликала побоювання, що Франція може піти на перегляд рішень Віденського конгресу, чого не могла допустити жодна з держав-переможниць [2, с. 217].

Король Луї Філіпп, не дивлячись на його службу в революційній армії і прізвисько «короля барикад», зовсім не був радикалом. Він не хотів розпалювати пожежу нової війни в Європі і прагнув до того, щоб бути визнаним іншими європейськими монархами. Добитися цього він сподівався за допомогою стабілізації внутрішньополітичної ситуації у Франції і проведення миролюбної зовнішньої політики. Король французів говорив: «Франція не хоче ні завоювань, ні збільшення своєї території. Вона хоче тільки збереження незалежності всіх народів і всіх держав». За словами Луї Філіппа, «після блискучого урожаю перемог, зібраного французькою нацією протягом століть, їй належить, можливо, більше, ніж кому-небудь іншому, право визнати, що мирні чесноти є не менш вражаючими, ніж військові заслуги». Підкреслюючи миролюбність Франції, Луї Філіпп в той же час вважав, що вона повинна зберігати свою військову потужність, щоб при необхідності дати відсіч ворогові [15, с. 42].

Відразу ж після Липневої революції уряд Луї Філіппа визнав всі територіальні зміни, проведені трактатами 1815 р. У столиці європейських держав були направлені представники короля французів, які повинні були зробити відповідні заяви. Як відзначав де Брой в своїх «Спогадах», суть цих заяв зводилася до наступного: «Якщо Європа не провокуватиме труднощі за межами Франції, ми докладемо всіх сил для збереження у Франції монархічного режиму і придушення всякої пропаганди. Коли за Францією визнають право самостійно розпоряджатися своєю долею, вона поважатиме всі договори, які формують основу європейського порядку» [1, с. 381].

Відзначимо, що відомості про революцію у Франції, які справили сильне і суперечливе враження в Європі, у Великобританії були схвально зустрінуті різними верствами суспільства [2, с. 231].

Зовсім інакше вісті про революцію у Франції, падіння династії Бурбонів і сходження на французький трон Луї Філіппа Орлеанського були зустрінуті консервативними дворами Європи. Микола I, особисто не маючи нічого проти нового короля французів, був глибоко обурений обставинами його приходу до влади. Існує думка, що Микола I був готовий організувати збройну інтервенцію держав Священного союзу з метою відновлення династії Бурбонів у Франції.

Після того, як Луї Філіппа офіційно визнала Великобританія, а потім Австрія і Пруссія, Микола I відмовився від ідеї організації збройної інтервенції до Франції і також оголосив, що визнає короля французів.

Протягом вересня-жовтня 1830 р. король Луї Філіпп і очолюваний ним політичний режим були визнані всіма правителями Європи, за винятком португальського короля дона Мігеля, якого Франція зі свого боку не визнавала законним монархом, і герцога Моденського, що категорично відмовився визнати владу, що мала революційне походження [4, с. 216].

Орлеаністська Франція була визнана європейськими державами як повноправний партнер міжнародних відносин. Європейські монархи розуміли, що без її участі стабільність в Європі неможлива: ізольована і, як наслідок, нестабільна Франція завжди буде вогнищем обурень, пропаганди, катализатором революційних подій в європейських державах. Водночас напруга у відносинах Луї Філіппа з європейськими монархами продовжувала зберігатися [16, с. 57].

Віденський конгрес констатував світове панування Англії. Він віддав Англії Капську землю, частину Гвіани, Іонічні острови, Цейлон, Мальту і французькі острови Табаго, св. Лючії та Іль-де-Франс.

Після смерті Наполеона англо-французька боротьба не припинилася. Вона лише набула інших, менш гострих форм. Англія стикалася з Францією в Північній, Західній і Центральній Африці, в Індо-Китаї, на Мадагаскарі, в Мексиці, Венесуелі, в Сирії і Єгипті [17].

Колоніальні спрямування французів направлялися насамперед на «чорний материк». Придбання окремих колоній в Африці почалося ще з XV ст., однак ці колонії були такі нечислен-

ні й такі незначні за територією, що про розподіл материка не могло бути й мови. Тільки із другої половини XVIII ст, підсилюючись прагнення європейських держав проникнути у внутрішні області Африки [7].

Згідно рішень Віденського конгресу 1814–1815 рр. за участі провідних європейських країн Франції повернули її державні межі 1792 р., але позбавили більшої частини колоніальних володінь, що практично звело нанівець її геополітичні амбіції стосовно Алжиру. Тим не менше, Франція відмовилася приєднатися до проєктів ліквідації піратства, прийнятих Лондонськими конференціями 1816 р. Причина цього полягала у тому, що замість сприяння посиленню морської гегемонії Великобританії, французькі правлячі кола схилилися до збереження піратства, бо це надавало можливість Франції демонструвати хоча б видимість наявності геополітичних цілей та завдань стосовно Алжиру, не кажучи вже про інтереси торгівлі [17].

У період Реставрації Бурбонів (1815–1830 рр.) активність колоніальної політики французьких правлячих кіл обмежувалась практично тими володіннями, які їй було повернуто згідно Паризького мирного договору 1814 р. Тим не менш, інтерес до Алжиру продовжував зберігатися, оскільки був зумовлений промисловою революцією у Франції [11].

В цей час Алжир опинився у центрі уваги провідних європейських країн унаслідок питання про піратство, що його було формально заборонено Лондонськими конференціями 1816 р. Від імені Європи до Алжиру було направлено французького та алжирського адміралів, яких він прийняв з іронією. Питання про піратство, зрозуміло, було лише прикриттям геополітичних цілей європейських держав стосовно Алжиру. До найбільш енергійних дій вдалася британська ескадра лорда Екмауса, але вона наразилася на опір алжирців 27 серпня 1816 р. Пізніше, 1825 р. до аналогічної спроби захопити Алжир вдався британський адмірал Ніл, але і цього разу оборона Алжиру витримала [5, с. 10].

У жовтні 1829 р. французи вдалися до переговорів з Єгиптом відносно «алжирської проблеми» намагаючись підштовхнути правителя Єгипту Мухамеда Алі до захоплення Алжиру. Але ця дипломатична комбінація наразилася на опір Великобританії, під тиском якої турецький султан заборонив своєму «васалу» Мухамеду Алі починати військові дії проти Алжиру, внаслідок чого у листопаді 1829 р. франко-єгипетські переговори було припинено. Зазнавши невдачі у ході переговорів з Єгиптом

1829 р., французи почали безпосередню підготовку власної військової експедиції проти Алжиру, й з цього моменту захоплення ними цієї країни стало лише питанням часу [12].

Висадка французьких військ в Алжирі у 1830 р. ознаменувала поновлення французької експансії у Північній Африці, перерваної у кінці періоду правління Наполеона. Агресія розгорталася на тлі загострення давніх конфліктів через затримки Францією платежів за придбане на початку XIX ст. алжирське зерно. Ситуація ускладнювалася тим, що під час публічної аудієнції 29 квітня 1827 р. розлючений дей злегка вдарив опахалом французького консула Деваля, який зухвало поводився. Цей інцидент став приводом для подальшої ескалації конфлікту між країнами. Французький уряд Карла X побоювався втрати торгових факторій в Ла-Калі, Аннабі і Колло та мав намір зміцнити свої позиції з допомогою військової сили. Ліквідація влади ідея була представлена зовнішньому світу як бажання покласти край піратству алжирських моряків, що не могло не викликати позитивної реакції з боку європейських держав. 14 червня 1830 р. французькі війська під командуванням генерала де Бурмона висадилися у містечку Сіді-Фарруш за 21 км на захід від Алжиру і швидко розгромили армію дея. 5 липня дей проголосив капітуляцію [10, с. 206].

Французькі війська поступово зайняли всі прибережні райони поблизу Алжиру, Беджаїї, Аннаби, Мостаганема, Арзева й Орану, у внутрішніх областях країни утворилася незалежна племінна держава на чолі з еміром Абд аль-Кадиром, яка чинила жорстокий опір французькій окупації. У 1834 р. статус нового володіння був визнаний за договором Демішеля, а пізніше, у травні 1837 р., уточнений відповідно до договору, підписаного у Тафні [14, с. 31].

Французький уряд схвалив план захоплення території всього Алжиру, і протягом наступних семи років французькі війська під командуванням генерала Бюжо вели збройні дії проти загонів Абд аль-Кадир. У 1844 р. Абд аль-Кадир звернувся за допомогою до султана Марокко Мулай Абд-ар-Рахмана, і марокканські війська вирушили до кордону з Алжиром. У серпні 1844 р. у битві на р. Іслі поблизу м. Уджди марокканці зазнали нищівної поразки від французів. 10 вересня султан Марокко був змушений підписати Танжерський договір, згідно з яким зобов'язувався не надавати підтримки Абд аль-Кадирі [10, с. 208–209].

У 1845–46 рр. в Алжирі починалося нове народне повстання. Воно було викликане земельними грабунками французьких загарбників. 1845 р., піднявся весь Західний Алжир. На чолі повстання стояв Бу-Маза. Дізнавшись про повстання, Абд-аль-Кадир повернувся на батьківщину. Бу-Маза передав йому керівництво народною боротьбою. Французи поспішили збільшити окупаційну армію до 108 тис. чоловік. Вісімнадцять каральних загонів знов винищували населення, знищували села. У цій кампанії французькі генерали Пелісьє і Сент-Арно побили рекорд варварства. Пелісьє загнав тисячу арабів в гірські печери і там задушив їх димом. Сент-Арно замурував у печерах 1 500 арабів, зокрема жінок і дітей. Від них не відставав і Кавеньяк, що знаходився в цей час в рядах французької окупаційної армії.

У 1848 р. Алжир був проголошений французькою територією, три його провінції перетворилися у департаменти на чолі з префектами, що здійснювали адміністративні функції [12].

Перші спроби Франції проникнути в Туніс беруть свій початок із часу завоювання Алжиру. Туніс, попри важливу роль в економічних відносинах, мав величезне політичне та воєнно-стратегічне значення для становища Франції на Середземному морі. Уже в 1837 р. французька армія напала на Туніс, але змушена була піти, зустрівши рішучу протидію Англії [10, с. 214].

До кінця 50-х років XIX ст. будівництво залізниць, телеграфу, водопроводу в Тунісі було передано в концесію французьким промисловцям і підприємцям. Іноземці одержали право придбання землі в Тунісі. Проникнення іноземного капіталу й надмірні податки викликали в 1863–1864 рр. повстання у країні.

У 1844 році французькі війська вторглися на марокканську територію. Тут, на річці Іслі, вони розгромили марокканців (серпень 1844 р.). Одночасно французький флот зруйнував марокканські портові міста Танжер і Могадор. Лише загроза англійського втручання применшила військовий запал загарбників. Французьким військам довелося очистити Марокко [10, с. 212].

З кінця 30-х рр. XIX ст. знову почалося інтенсивне проникнення до Західної Африки. За допомогою сили, обману, підкупу, кабальних договорів з вождями місцевих племен французькі колонізатори захопили Габон (1839 р.), почали захоплення Берега Слонової кістки (з 1842 р.), глибинних районів Сенегалу (з 1854 р.) тощо [17].

Об'єктами колоніальної експансії Франції з початку XIX ст. стали також Далекий Схід і Південно-Східна Азія. У 1842 р.

Франція захопила в Тихому океані Маркізькі острови і встановила протекторат над ними; у 1844 році вона нав'язала кабальний договір Китаю, а у 1853 році захопила острови Нова Каледонія.

Таким чином, після краху зовнішньополітичного курсу Наполеона I, аж до 30–40-х років XIX століття Франція ніби випала з числа великих країн, і її керівництву довелося вести вперту боротьбу за повернення країни в ряди лідерів європейської та світової політики.

Революція 1830 р. у Франції, що супроводжувалася падінням Бурбонів і приходом Орлеанської династії, що виражала інтереси фінансової аристократії і торгово-промислових кіл, активізувала зовнішню політику другої після Англії за економічним потенціалом країни Європи.

Проводила Франція і активну колоніальну політику, об'єктами якої в першій половині XIX ст. стали Алжир, Туніс, Марокко, Далекий Схід і Південно-Східна Азія.

Примітки

1. Хрестоматія з нової історії / Під ред. В.І. Молока і В.А. Орлова. Частина I. К.: Радянська школа, 1960. 586 с.

2. Великобритания, Франция и США в международных отношениях нового и новейшего времени / Под ред. В.Г. Сироткина. М.: Изд-во МГПИ, 1985. 437 с.

3. Дебидур А. Дипломатическая история Европы: от Венского до Берлинского конгресса (1814–1878). М.: Государственное издательство Иностранной литературы, 1947. Т.І. 483 с.

4. Люблинская А.Д., Прицкер Д.П., Кузьмин М.Н. Очерки истории Франции с древнейших времен до окончания Первой мировой войны. Ленинград: Учпедгиз, 1957. 370 с.

5. Машкин М.Н. Французские социалисты и демократы и колониальный вопрос 1830–1871. М.: Наука, 1981. 320 с.

6. Міжнародні відносини та світова політика. URL: https://pidru4niki.com/83171/politologiya/mizhnarodni_vidnosini_ta_svitova_politik

7. Народи Африки під владою європейських колонізаторів. URL: <http://school.xvatit.com/index.php?title>

8. Нарочницкий А.А. Международные отношения европейских государств с 1794 до 1830 г. М., 1946. 176 с.

9. Хижняк І. А. Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648–1918): підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: Персонал, 2009. 224 с.

10. Новая история колониальных и зависимых стран / Под ред. С.Н. Ростовского, И.М. Рейснера и др. М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1940. Т. 1. 784 с.

11. Паюта Н. Французський колоніалізм другої половини XIX ст.: територіальне розширення та ідеологічні засади. URL: <http://vuzlib.com/content/view/1720/25/>
12. Саранов С.В. Історична еволюція алжирської політики Франції: 1564-1829 рр. URL: <http://vuzlib.com/content/view/2005/25/>
13. Мустафін О. Справжня історія пізнього Нового часу. Харків: Фоліо, 2017. 429 с.
14. Субботин В.А. Колоніальні війни XIX–XX в. 2002. № 8. С. 21–38.
15. Таньшина Н.П. Луї Філіпп Орлеанський. *Вопросы истории*. 2009. № 9. С. 37–56.
16. Федосова Е.И. Франсуа Гизо: историк и государственный деятель. *Новая и новейшая история*. 1997. № 2. С. 57–68.
17. Французька колоніальна імперія. URL: <http://vseslova.com.ua/word/>

Ткач Юліана,

здобувач освіти 11 класу
Кам'янець-Подільського ліцею №14

Науковий керівник: **Чоренький О.В.,**
консультант комунальної установи «Центр професійного розвитку педагогічних працівників Кам'янець-Подільської міської ради»

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ І НА ВОЛИНІ У 1939–1941 РР.

Польсько-український конфлікт не вичерпав себе ані в 1919 році, коли закінчилися активні бойові дії польсько-української війни, ані в 1923 році, коли західноукраїнські землі офіційно на міжнародному рівні передані Другій Речі Посполитій. Поразка не влаштувала українців, які вважали знехтуваним своє право на національне самовизначення.

Польське бачення українського питання, варіанти його вирішення, стали одним із чинників подальшого розгортання конфлікту. Жорстка національна асиміляція, яка передбачала поступове зникнення української спільноти, та можливість державної інтеграції – концепції які розглядав польський політикум. Поступове посилення першої – сприяло загостренню польсько-українського протистояння і все більше скорочувало можливості беззбройного розв'язання конфлікту [22, с. 570].

Стефан Ровецький, відомий польський політик, генерал, ситуацію наприкінці 1930-х років описував так: «У переддень

польсько-німецької війни акція нормалізації польсько-українських відносин на землях Речі Посполитої була провалена. Українці ставилися до польського населення все більш вороже й агресивно, викликаючи реакцію місцевої польської спільноти і широкі репресії» [6, с. 138].

У міжвоєнний період, поруч із політичними та культурними утисками українців, додатковим джерелом суперечностей стала соціальна політика Другої Речі Посполитої. Цілеспрямоване розселення на західноукраїнських землях польських осадників дало поштовх до зіткнення двох етносів. Так, до культурного та політичного аспектів протистояння приєднався соціальний. Погіршилися стосунки як з нещодавно прибулими колоністами, так й із тими поляками, що вже багато поколінь жили поруч.

У червні 1939 року, за кілька місяців до початку війни, польська поліція виявила листівку, яку було розповсюджено по території Східної Галичини і Волині з підписом «Комітет Полякув Кресув Вєсхудніх». У ній йшлося про те, що незабаром очікується суттєве погіршення польсько-українських відносин. За те, що поляки не зуміли за двадцять років виробити конструктивної політики щодо українців, всі звинувачення було покладено на них [14, с. 347].

Падіння польської держави українці розглядали як шанс для покращання власного життя, тому значна частина не співчувала полякам.

Можливість актуалізації українського питання і нагоду вибороти незалежність, українські націоналісти бачили у війні. Керівництво ОУН для цієї справи активно співпрацювало з Німеччиною, головним ворогом Польщі. На західноукраїнських землях оунівці, в розгортанні масового національного повстання, розраховували на її допомогу [22, с.590].

Польська влада в перший тиждень війни посилила репресії проти українців: інтерновано близько семи тисяч активістів громадсько-політичного життя, сталися кілька випадків убивств українців як підозрілих у нелояльності, спалення українських сіл [17, с.75].

У новоствореній політичній ситуації впродовж 1939–1941 років офіційно поляками не було вибудовано жодного варіанту вирішення українського питання. У листопаді 1939 року була видана ухвала Комітету зі справ Краю, вона не була офіційною декларацією уряду, проте мала служити основою для українсько-польських переговорів. Фактично, це був єдиний документ, де польська сторона намагалася відобразити вирішення україн-

ського питання. В ньому поляки визнавали потребу спільного фронту проти окупантів. У свою чергу такий факт надавав можливість порозуміння з українським національним рухом. Створення Української держави було також обумовлено в документі, пізніше мали бути визначені її східні кордони. На за-садах рівності нова держава мала стати частиною польської федерації; українським меншинам гарантувалися свободи на польських теренах і навпаки [35. с.101].

Суперечності обох народів, які тягнулися століттями, підсилювалися сподіваннями на майбутнє розв'язання війни. Велика Британія та Франція, на думку поляків, мали розгромити нацистів та повернути довоєнний статус-кво. Натомість українці сподівалися відродити українську незалежність, намагаючись заручитися підтримкою німецької армії.

Завдання Степана Бандери, очільника новоствореної ОУН, полягало у побудові нової зовнішньополітичної концепції. Її чітке формулювання бачимо вже у першому публічному документі – «Маніфест» ОУН(б) з грудня 1940 року: «Ми, українці, підносимо прапор нашої боротьби за свободу народів та людини. Розвалюючи на завжди жахливу тюрму народів – московську імперію – творимо новий лад і кладемо основи політичного укладу в світі. Боремося за визволення українського народу» [...] [2, с. 21].

Спільна антирадянська боротьба могла стати платформою польсько-українського порозуміння. В квітні 1941 року під час Другого Великого збору ОУН були окреслені такі політичні постанови, які надавали можливості для співпраці у польсько-українських взаєминах. Однак, нова зовнішньополітична концепція серед членів ОУН(б) користувалася не завжди підтримкою. За словами Володимира В'ятровича, не дивлячись на те, що навесні 1941 року вона знайшла своє відображення в рішеннях Великого збору, не можна стверджувати, що нове бачення цілком витіснило попередні плани керівництва ОУН, пов'язані з німцями. Співпраця із Третім Райхом продовжувалася, її головною метою було скористатися німцями як силою, що може розбити СРСР [13].

Поступово оунівці з вересня 1941 року стають в опозицію стосовно колишнього німецького союзника, ОУН починає діяти в підпіллі. Серед українських націоналістів, ставка на союз поневолених народів, визріває як нова зовнішньополітична стратегія. Налагодження відносин із поляками стає закономірним у відношенні до реалізації заданої концепції [6, с. 145].

Керівництво польського національного руху розуміло, що при спробі привласнити Галичину та Волинь, сутички з українським визвольним рухом не уникнути. В рекомендаціях Стефана Ровецького від листопада 1941 року говориться: «У момент повстання проти німців, під час оволодіння суверенними землями Речі Посполитої на сході треба передбачати нині боротьбу за Східну Малопольщу і Волинь в цілому у несприятливих для нас умовах». Водночас тут зазначається, що «кампанію у зв'язку із захопленням наших земель на сході можна було б полегшити, якщо не уникнути її повністю, завдяки пропагандистській паціфікації у відповідний час, принаймні Волині, і послабленню опору у Східній Малопольщі шляхом завоювання там прихильності частини українського суспільства» [7, с.142].

У даний період і українська і польська сторони чітко сформулювали свої цілі у Другій світовій війні. Для польських політиків метою було відновлення польської держави в кордонах станом до 1 вересня 1939 року. Для українських націоналістів головним було збереження національної української ідентичності населення Західної України як основи національного руху та єдиної можливості створення незалежної української держави. Цілі, по суті, були взаємовиключними і не могли не призвести до збройного зіткнення, яке активно готували обидві сторони.

Несприятливий для Польщі перебіг подій вересневої воєнної кампанії 1939 р. призвів до її поразки та територіального поділу країнами-агресорами – Німеччиною та СРСР. Новоутворений на території Франції польський емігрантський уряд на чолі з генералом Владиславом Сікорським, дипломатично визнаний західними країнами, заявив про свою готовність боротися за повне відновлення територіальної незалежності та національного суверенітету Польської держави [23, с. 29].

З цією метою 13 листопада 1939 р. Сікорський як Верховний Головнокомандувач засновує польську підпільну військову організацію *Związek Walki Zbrojnej* (ZWZ) (Союз збройної боротьби (СЗБ)) як складову Польських збройних сил (ПЗС), що відтворюються на Заході. Головним комендантом СЗБ було призначено генерала Казімежа Соснковського, який перебував на той час у Парижі [16, с.143].

30 червня 1940 р., у зв'язку з поразкою Франції і необхідністю переміщення польських емігрантських властей на Британські острови, Головне командування СЗБ було перенесено до Польщі з центром у Варшаві і з генералом Стефаном Ровецьким на чолі. Організаційно-територіальна структура СЗБ бу-

ла поділена на шість регіонів (обшарів), які у свою чергу поділялися на округи, райони (обводи) та відділення (плацувки). У Краківському, Люблінському, Львівському, Тернопільському, Станіславівському і Волинському округах поряд з польським проживала і велика кількість українського населення. Останні чотири округи становили так званий Регіон № 3.

Майже від початку існування СЗБ на території цього Регіону (тобто у радянській зоні) він був розколотий на дві організації. Організація СЗБ-1 на чолі з полковником Владиславом Жебровським («Жуком») керувалася з Парижа, тоді як організація СЗБ-2 на чолі з підполковником Яном Соколовським («Тшаскою»), а пізніше на чолі з майором Зигмунтом Добровольським («Феліксом», «Зигмунтом») – з Варшави, і це, безумовно, призводило до неузгодженості в діях польських конспіраторів. На західноукраїнських та західнобілоруських землях (Регіон № 3 з центром у Львові і Регіон № 2 з центром у Білостоці) регіональне командування СЗБ, розуміючи безперспективність антирадянської діяльності, фактично було змушене погодитися на співробітництво з «радами» [26, с. 37].

Призначений командуванням СЗБ (остаточно на Белградській конференції 25 травня - 2 червня 1940 р.) комендантом Регіону № 3 підполковник Еміль Мацелінський («Корнель») був завербований у Львові до співпраці з НКВС. За його допомогою агенти НКВС (Едвард Голя, капітан Едвард Метзгер), які потрапили у найближче оточення керівників конспіративних організацій СЗБ-1 і СЗБ-2, пильно спостерігали за діяльністю польських підпільників і спрямовували її в необхідному для НКВС напрямку. На Волині, де комендант округу полковник Тадеуш Маєвський («Шмігель») зі своїми людьми розпочали більш енергійну діяльність агенти НКВС (зокрема підпоручник Болеслав Зимон) спричинили масові арешти і фактично знищили організацію [3, с. 366].

Напад німецьких військ на СРСР не став несподіванкою для Головного командування Союзу збройної боротьби у Варшаві. Уже 28 червня 1941 р. генерал С. Ровецький підготував інструкцію, якою, зважаючи на нову військову ситуацію, встановлювалися кордони так званого Львівського регіону №3, що охоплював усі західноукраїнські землі (Східної Галичини і Західної Волині), та визначалася організаційно-територіальна структура діючого там польського підпілля [32, с. 137].

У середині вересня 1941 р. з Варшави до Львова прибула перша група польських офіцерів на чолі з довіреною особою

командувача СЗБ генералом Казімежем Савицьким («Прутом»). Її завданням були активізація, а в переважній більшості районів навіть відновлення діяльності підлеглих емігрантському урядові польських підпільних структур, майже цілком знищених за радянських часів.

Вищезгадувана інструкція генерала Ровецького таким чином визначала основні завдання місцевих діячів СЗБ у Західній Україні в нових для них умовах: «1) Тримати ПЗП (Polski Związek Powstańczy) у глибокій конспірації до часу подальших наказів; 2) Приступити до розбудови організації на територіях, що досі не були охоплені підпільною мережею; 3) Прагнути до придбання і накопичення зброї та набоїв; 4) Посилити суспільно-політичну та військову розвідку; 5) Бути здатними до проведення диверсійно-відплатних акцій; 6) Утримувати зв'язок з Головною комендатурою та підлеглими їй військовими округами; 7) Розповсюджувати необхідну інформацію та вести пропагандистську діяльність». Будь-які форми співробітництва з німцями і «радами» суворо заборонялися [6, с. 180–181, 184–185.]

Командування СЗБ відкидало будь-яку можливість проведення збройної боротьби польськими партизанськими загонами в тилу німецьких військ і відверто застерігало від спроб її спровокувати. Саботажно-диверсійні акції на транспортних і комунікаційних магістралях якщо і мали проводитися, то в такий спосіб, щоб вони не викликали з боку окупантів у відповідь масових репресій проти мирного польського населення [16, с. 163].

Не зайвим буде зауважити, що керуючись цими настановами, польські підпільники на місці проведених ними саботажно-диверсійних дій нерідко намагалися залишати «український слід», провокуючи німецьку окупаційну владу на репресії проти цивільної української людності.

Поряд з військовою розвідслужбою і незалежно від існуючого на Волині з осені 1941 р. невеличкого осередку СЗБ поляки намагалися започаткувати діяльність організації, яка у подальшому дістала назву «Вахляж» («Віяло»). Початково її метою була реалізація плану під криптонімом «Прикриття» («Oslona»). Головна комендатура СЗБ передбачала, що в момент вибуху антинімецького повстання в Центральній Польщі створені у підготовчий період у тилу німецький військ диверсійні патрулі цієї організації підірвуть головні мости на річках Двіна і Дніпро, а також мости на під'їзних шляхах до цих рік на всій території від Балтики до Чорного моря [6, с.297].

Початки комуністичного партизанського руху на Волині сягають 1921 р., коли після підписання Ризького мирного договору за ініціативи Розвідувального управління Робітничо-Селянської Червоної Армії на територію Другої Речі Посполитої стали перекидатися спеціально підготовлені бойові загони, головною задачею яких була організація збройного опору проти польської влади. Така діяльність отримала назву «активної розвідки» [15, с. 124].

По селах на північ від Ковеля постали партизанські загони, які вступали в бої з частинами оперативної групи «Полісся» (до 21 вересня – «Війська оборони Полісся») генерала Ф. Клеберга, що з лінії Прип'яті відходили поліськими лісами спочатку у південному напрямку, а потім повернули на захід, прагнучи допомогти оточеній Варшаві [4, с. 351].

За словами начальника оперативного відділу штабу оперативної групи «Полісся» майора Т. Гжешкевича полякам найчастіше доводилося мати справу із невеликими повстанськими загонами або ж навіть з окремими особами, які влаштовували засідки у лісах, обстрілювали військові колони, коли ті проходили через населені пункти [11, с. 774].

Серйозний бій з повстанцями стався у селі Пісочне Ковельського повіту. Вранці 22 вересня частини піхотної дивізії «Кобрин» наближалися до населеного пункту. На підступах до села головну заставу 183-го піхотного полку обстріляно бійцями місцевого партизанського загону. Врешті після тривалого і напруженого бою поляки здобули село. Опанувавши Пісочне, дивізія «Кобрин» змогла продовжити марш. Проте, вже у наступному селі Борзова, ситуація повторилася. Бій за Борзову тривав біля години. Після придушення опору повстанців у Борзовій частини дивізії «Кобрин» пройшли ще кілька кілометрів й зупинилися на відпочинок у сусідньому містечку Нова Вижва. Нова Вижва, що була центром партизанського руху в цьому районі, зайнято без бою [38, с. 23].

Услід за дивізією «Кобрин», приблизно на відстані одного денного переходу, рухалися підрозділи угруповання «Доргичин» (силою до двох полків піхоти без артилерії) підполковника К. Гожковського. 22 вересня вони знаходилися в 10–15 км на південний схід від міста Камінь-Каширський, де мали низку збройних зіткнень із загонами місцевих повстанців [36].

23 вересня, кількох збройних нападів зазнали частини Підляшської кавалерійської бригади, що перебувала в той час приблизно в 20 км на північний схід від Ковеля [33, с. 41].

25 вересня дивізія «Кобрин» підійшла до містечка Шацьк Любомльського повіту. На той момент влада тут належала революційному комітету, котрий був створений 18 вересня за ініціативи місцевих комуністів [31, с. 34]. Захопивши зненацька місцевих повстанців, кавалерійський ескадрон дивізії «Кобрин» швидко вибив їх із населеного пункту [9, с. 82–83].

Упродовж 25 вересня в районі Шацька зібралися розрізнені з'єднання оперативної групи «Полісся», які до цього часу рухалися окремо одне від одного. Наступного дня війська генерала Ф.Клеєберга форсували Західний Буг в районі Володави, залишивши таким чином територію Волинського воеводства. Проте, й на Люблінщині їм знову довелося зустрітися із загонами українських повстанців. Партизанські загони були створені у селах Осова та Мацошин [10, с. 183]. Декілька загонів діяли у районах й на захід від Володави. Зокрема, в українському селі Коденець [29, с. 181].

6 жовтня після тривалих й запеклих боїв проти німецьких військ оперативна група «Полісся» була змушена припинити боротьбу й скласти зброю.

Слідом за військами генерала Ф.Клеєберга поліськими лісами відходили на захід близько 6 тисяч вояків, в основному, з Корпусу Охорони Прикордоння (КОП), під командуванням генерала В.Орліка-Рюкеманна. На своєму шляху підрозділи та частини цього угруповання також нерідко зустрічалися із загонами місцевих повстанців [30, с. 95].

Перший серйозний бій польських прикордонників з повстанцями стався у містечку Степань Костопільського повіту. Просуваючись все далі на захід, польські прикордонники вийшли ввечері 26 вересня до містечка Ратно, котре їм також довелося займати з боєм. Опір повстанців був швидко придушений підрозділами батальйону КОП «Рокитне» [31, с. 152].

Після здобуття Ратно війська генерала В. Орліка-Рюкеманна, не затримуючись у містечку, тієї ж ночі рушили далі на захід. Метою їх наступного переходу було село Заболоття [7, с. 64–65].

У подальшому війська генерала В. Орліка-Рюкеманна вийшли до містечка Шацьк (28 вересня), де розбили радянський танковий батальйон. Форсувавши Буг, вони продовжили марш у західному напрямку, але 1 жовтня біля села Витичне, знову зіткнувшись з радянськими частинами, були розсіяні.

Широкого розмаху у вересні 1939 р. антипольські збройні виступи набули у північно-східній частині Луцького повіту. Ос-

новним центром повстанської діяльності тут було містечко Колки, що над Стиром.

20 вересня до містечка підійшли підрозділи польського 3-го прикордонного піхотного полку. Після короткого, але запеклого бою поляки зайняли населений пункт, втративши при цьому чотирьох своїх вояків вбитими та вісім пораненими [29, с. 142].

Рухаючись далі на захід, 22 вересня польські прикордонники поблизу містечка Сокол зіткнулися з частинами радянської 87-ї стрілецької дивізії, але не змогли проламати їх оборони і були змушені відступити. Наступного дня у селі Радошин полк капітулював [11, с. 761].

З калейдоскопічною швидкістю змінювалася ситуація у Любомлі, адміністративному центрі однойменного повіту Волинського воєводства. 20 вересня у місті з'явився німецький розвідувальний підрозділ, котрий уже наступного дня, в зв'язку із наближенням радянських частин, був змушений залишити Любомль. 22 вересня несподівано прийшли польські підрозділи (24-а, 58-а ремонтні роти залізничних мостів), які на короткий термін оволоділи містом [29, с.179]. Наступного дня поляки залишили Любомль. 24 вересня приблизно о 0.30 години до міста вступив розвідувальний батальйон радянської 45-ї стрілецької дивізії.

Збройні загопи були створені також у багатьох місцевостях південної частини Волинського воєводства. Зокрема, відомо, що подібні структури постали у містечках Олика, Рожище (збройний загін налічував тут до 300 чоловік), Цумань, Торчин (тут діяв загін чисельністю до 50 бійців), селах Дерно, Горянізка, Хорлупи Луцького повіту; селах Торговиця, Ярославичі Дубнівськош повіту; селах Хотятчів (19 вересня ревком був розгромлений польськими військами), Михале, Млинище Володимир-Волинського повіту; містечку Клевань Рівненського повіту [7, с. 128].

У вересні 1939 р. члени ОУН організували на Волині та Східній Галичині ряд виступів проти польської влади, створивши при цьому у деяких місцевостях свої бойові загопи. Проте, на відміну від комуністів, їх дії були менш масштабними та масовими [1, с. 20–21].

Варто відмітити, що не скрізь на Волині місцеве українське населення вороже ставилося до поляків. Відомі випадки їх спільної діяльності заради захисту власних осель у складних умовах вересня 1939 р. Так, у місті Горохів, адміністративному центрі однойменного повіту представники української та польської інтелігенції створили об'єднані загопи самооборони, до яких записалося чимало учнів міської гімназії. Крім того,

жодних ексцесів по відношенню до поляків не зафіксовано у місті Берестечко того ж таки Горохівського повіту [8, с. 84].

Питання втрат обох сторін українсько-польського протистояння за період 1939–1941 років досі залишається відкритим. Перші спроби визначити чисельність жертв міжетнічного конфлікту припадають на 40-ві роки ХХ ст., коли ще «за свіжими слідами» представники ворогуючих сторін намагалися визначити свої втрати. Українські історики, заперечуючи дані польських колег, наводять дані звіту АК за 1943 р., який засвідчував, що на Волині загинуло 15 тис. поляків і близько 12 тис. українців [12, с. 2].

За оцінками польської конспіративної періодики у Східній Малопольщі (Галичині) загинуло 8 тис. осіб. Серед цифр, що називалися тоді – від 10 до 50 тис. жертв – тільки на теренах Галичини. Хоча тут не можна оминати і відомі в історіографії дані, які звучали під час аудієнції Владислава Студніцького у львівського губернатора Отто Вехтера (d-r Otto Wächter). Польський політик заявив, що вбито 200 тис. поляків, Вехтер відповів, що, на його думку, кількість жертв сягає до 40 тис., а присутній шеф СС і поліції ген. Тхер (gen.Thier) назвав до 100 тис. убитих [34, с. 330]

В. Івасюта вважав, що жертвами ОУН-УПА стало 685 тис. осіб (поляків та євреїв), М. Варварцев і В. Добрецова доводили чисельність жертв серед польського населення на території Волині та Галичини з 1939 р. до 860 тис. осіб. Показово, що саме ці цифри знаходимо на сторінках таких видань, як «Східні Креси потопаючі у польській крові» [28].

Не менш фантастичними виглядають цифри в публікаціях авторів переважно з середовища кресов'яцьких організацій. Колишній член АК Е. Яворський доводить чисельність втрат (із 1939 р.) до 1 млн поляків [27, с.120].

Першим дослідженням з відносно цілісним аналізом кількості жертв українсько-польського протистояння польські дослідники називають роботу Юзефа Туровського та Владислава Семашка, в якій автори стверджують про 100 тис. жертв тільки на Волині [37]. Авторитетний у Польщі дослідник польсько-українських відносин під час Другої світової війни Ришард Тожецький погоджується з цифрою польських жертв у діапазоні від 80 до 100 тис. осіб, але не називає полеглих українців. Оцінки польських націоналістів (від 300 до 500 тис. осіб) і дані Юзефа Туровського та Владислава Семашка він вважає завищеними.

Як справедливо зазначає Ярослав Ісаєвич, для польських публікацій, присвячених подіям Другої світової війни, прита-

манне перебільшення кількості жертв з польського боку і поширення уявлення про виняткову садистичність злочинів. При цьому він наголошує, що основна причина того, що на Волині поляків майже не залишилося були не події 1943–1944 рр., а радянська депортаційна політика [20, с. 16].

У книзі Л. Зашкільняка і М. Крикуна «Історія Польщі», яка вийшла наприкінці 2002 р., загальна кількість жертв українсько-польського конфлікту оцінюється в 75 тис. осіб з боку поляків і 35 тис. осіб з боку українців [18, с. 527]. Автори взяли ці цифри з поточної польської літератури, а зниження польських втрат по всій території конфлікту пояснюється, очевидно, зниженням удвоє оцінок В. та Е. Семашків по Волині.

Інший видатний український вчений, професор Сорбонни Володимир Косик вважає, що кількість польських жертв не перевищує 30-35 тис. осіб (покликаючись на студії М. Сивіцького [5, с. 27]), а українських – приблизно така ж. Майже таку ж цифру втрат (36 тис.) виводить і український дослідник О. Лавер [20].

На разючу невідповідність у кількості жертв вказує Ігор Ільюшин [19, с. 167], про те, що польська сторона (принаймні в Галичині та на Волині), перебуваючи у значній меншості, зазнала більших втрат говорить Володимир Трофимович [24, с. 348].

Цифри, якими оперували в польській історіографії, використовували й західноєвропейські дослідники. Так, західноєвропейський історик Норман Дейвіс фіксує діапазон вбитих від 60 до 500 тис. осіб [16]. Найбільш обґрунтованими даними втрат Павло Роберт Маґочій називає 50 тис. поляків та 20 тис. українців, та декілька сотень тисяч осіб вигнаних із власних домівок (особливо поляків з Волині). Мартін Гілберт у роботі, присвяченій проблемі Голокосту, вказує, що з 300 тис. поляків, що жили на Волині, 40 тис. стали жертвами українських «бандитів» [25, с. 310.].

Таким чином, у період з 1939 по 1941 рр. західноукраїнські землі не могли не сколихнути міжетнічні протистоянням. В умовах Другої світової війни інтерес у загостренні конфлікту між українцями і поляками був вигідний як Німеччині, так і СРСР. Польське бачення українського питання, варіанти його вирішення, стали одним із чинників подальшого розгортання конфлікту. Поляки являли собою сильнішу сторону, тому саме вони могли запропонувати конструктивний варіант його вирішення. Поступове посилення асиміляції сприяло загостренню польсько-українського протистояння і все більше скорочувало можливості беззбройного розв'язання конфлікту.

Підсумком трагічного українсько-польського конфлікту на території Східної Галичини та Волині стали величезні людські жертви і матеріальні втрати з обох боків. Окремі польські історики стверджують, що загинуло до 100 тис. поляків і 25–30 тис. українців. Українські вчені наводять скромніші цифри втрат – 35 і 15 тис., або й взагалі 12 та 5 тис. Тому питання встановлення кількості загиблих потребує ще тривалої та копіткої роботи.

Примітки

1. Літопис УПА. Нова серія. Т. 13: Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943–1952. Кн. 2. Торонто–Львів, 2009. 1232 с.

2. Маніфест Організації Українських Націоналістів (грудень 1940). *ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955*. Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. С. 21.

3. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942–1945. Ч. 1–2 / Ред. Є. Тухольський, Ю. Шаповал та ін. К., Варшава. 2005. 1512 с.

4. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 5: Акція «Вісла» / Ред. Є. Тухольський, Ю. Шаповал та ін. К., Варшава, 2006. 832 с.

5. Сивицький М. Історія польсько-українських конфліктів. Т. 3: Екстремізація Закерзоння. К.: Вид-во ім. О. Теліги. 2005. 432 с.

6. *Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945. T. 1. Wrzesień 1939 – czerwiec 1941*. Londyn, 1970. S. 504.

7. *Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945. T. 2. Czerwiec 1941 – kwiecień 1943*. Warszawa – Wrocław – Kraków, 1990. S. 138.

8. Левкович В. Сторінки з пережитого комбатантом. *Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини*. – Торонто – Львів, 2003. С. 11–143.

9. Ольховський І. Кривава Волинь. Кн. 1: Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939 – 1945 роках. К., 2008. 301 с.

10. Ольховський І. Кривава Волинь. Кн. 2: Українсько-польське протистояння на терені Турійського району Волинської області у 1939–1945 роках. К., 2011. 344 с.

11. Siemaszko W., Siemaszko E. *Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow ukrajskich na ludnosci polskiej Wolynia 1939–1945*. Warszawa, 2000. 1450 s.

12. Бондаренко К. Трагедія Волині: погляд через десятиліття. *Дзеркало тижня*. 2003. № 6. С. 2.

13. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947. Видання друге, доповнене. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 366 с.

14. В'ятрович В. Публіцисти українського підпілля про українсько-польські взаємини. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини / Ред. Ю. Сливка. Львів, 2005. С. 348–382.
15. Гурьянов А. Э. Репрессии против поляков и польских граждан. М.: [б. и.], 1997. 239 с.
16. Дейвіс Н. Новини пласкої землі. К.: Темпора, 2011. 548 с.
17. Дзюбан О. Українсько-польське протистояння у вересні 1939 року у тогочасній пресі та споминах очевидців. *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів: Мс. С. 74–85.
18. Зашкільняк Л.О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. 752 с.
19. Ільошин І.І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. 313 с.
20. Ісаєвич Я. Основні проблеми українсько-польських відносин у ХХ ст. У пошуках правди: Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки». Луцьк, 2003. С. 16.
21. Лавер О. Про людські втрати в україно-польському етнічному конфлікті в роки Другої світової війни. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ, 2003. Вип. 9. С. 316–317.
22. Мороз В. Діяльність ОУН напередодні та на початку Другої світової війни. *Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки*. 3-є вид., доп. К., 2007. С. 590–599.
23. Субтельний О. Україна. Історія. К.: Либідь, 1991. 512 с.
24. Трофимович В. Примирення не можна приурочити до певної дати. *Війна і мир*. Київ, 2004. С. 248.
25. Україна-Польща: важкі питання. *Матеріали IV міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 8-10 жовтня 1998 р. Варшава, 1999. Т. 4. С. 310.*
26. Jaracz A. Trecia i czwarta deportacja polskiej z Kresów Wschodnich w głąb ZSRR (1940–1941). *Rocznik Koszaliński*. № 24. Koszalin, 1994. S. 57–66.
27. Jaworski E. Lwow: losy mieszkancow i zolnierzy Armii Krajowej w latach 1939–1956. Pruszkow, 1999. 277 s.
28. Korman A. Ukrainiska Powstancza Armia na terenach II Rzeczypospolitej i jej stosunek do ludności polskiej. *Kresy Wschodnie we krwi polskiej tonącej*. Chicago; Poznan, 2005. S. 158.
29. Kowalska E. Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946. Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 1998. 282 s.
30. Kwiatkowski P., Nijakowski L., Szacka B., Szpociński A. Między codziennością a wielką historią: druga wojna światowa w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego. Warszawa, 2010. 333 s.
31. Kwiatkowski P. Rząd i Rada Narodowa RP w świetle faktów i dokumentów od września 1939 do lutego 1942. Londyn, 1942. S. 34.

32. Miszko P., Matkowski K. Zbrodnie ludobójstwa popełnione przez nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1945 na osobach narodowości polskiej – w świetle śledztw OKŚZpNP we Wrocławiu. *Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN*. Warszawa, 2008. T. 2: Ludobójstwo. S. 50–53.

33. Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej. *Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953*. Warszawa, 2002. S. 279–584.

34. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy: 1933–1945. Warszawa, 1972. 375 s.

35. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. 330 s.

36. Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948. URL: <https://searchworks.stanford.edu/catalog/citation?id=5968695>.

37. Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945. URL: http://www.zbrodniawolynska.pl/_data/assets/pdf_file/0003/3945/Siemaszko-Zbrodnie-OUN-UPA-a-sytuacja-rodzin-pol-ukr_MS_aut_MS.pdf.

38. Epler A. Ostatni żołnierz polski kampanii 1939 roku. URL: <http://lubimyczytac.pl/ksiazka/62157/ostatni-zolnierz-polski-kampanii-roku-1939>

Яковець Софія,

здобувач освіти 11 класу

Кам'янець-Подільського ліцею № 12

Науковий керівник: Кобильник В.В.,

кандидат політичних наук, доцент

кафедри політології та соціології,

проректор з науково-педагогічної роботи

Кам'янець-Подільського національного університету імені

Івана Огієнка

ЗАХИСТ ПРАВ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Порушення прав дітей в умовах війни є важливою темою, що привертає увагу як науковців, так і правозахисників у всьому світі. Військові конфлікти ставлять дітей перед безліччю небезпек та викликів, які ставить під загрозу їхнє життя, фізичне та психологічне здоров'я, освіту та загальний розвиток.

В умовах війни діти стають найбільш вразливою групою населення. Серед порушень прав, які вони можуть зазнати, важливо визначити використання дітей в якості солдатів, насильство, тортури, викрадення, позбавлення доступу до освіти та медичної допомоги, примусове переміщення, втрату батьків, травматичний стрес та інші форми експлуатації.

Ця проблема вимагає комплексного підходу та негайних дій з боку міжнародної спільноти, національних урядів та громадськості. Важливо забезпечити ефективний захист дітей від наслідків війни, розробляти стратегії гуманітарної допомоги, працювати над вирішенням кореневих причин конфліктів та сприяти відновленню стійкого миру.

Роль збройних конфліктів та питання захисту прав дітей вивчали провідні дослідники: Анатолієва О., Анісімов А., Валліс Д., Гамба В., Еглантайн Д., Зерружі А., Сінгер Г., Харун Х., Шіфмен П., О., Шульц, та ін. Тематику прав людини, політології, безпеки та оборони вивчали: Гарань О., Кузін С., Лазур О., Лисенко Г., Сунгур М. та ін.

Тема порушення прав дітей в умовах війни є актуальною та важливою для забезпечення безпеки та добробуту майбутнього покоління в умовах глобальної нестабільності та конфліктів.

Об'єкт дослідження: права дітей та правова система їх захисту. Предмет дослідження: захист прав дітей в умовах воєнного стану та російсько-української війни.

Метою дослідження є: розкриття усіх аспектів захисту прав та свободи дітей в умовах війни.

Завдання:

- розкрити принципи та поняття прав дитини в умовах війни;
- розкрити нормативно-правову базу в українському законодавстві;
- розкрити нормативно-правову базу у міжнародному праві;
- розглянути основні системи, програми, закони та акти захисту прав дитини в умовах війни;
- проаналізувати та розкрити порушення прав дітей в умовах російсько-української війни.

Методи дослідження: аналіз та синтез, метод порівняння, систематизації та класифікації, історичний метод; узагальнення.

Права дитини – це особливий набір прав, які гарантуються всім дітям без будь-якої дискримінації. Багато науковців та експертів вивчають права дітей з різних дисциплін, таких як юриспруденція, соціологія, психологія, педагогіка, медицина та інші.

Згідно з зазначеним міжнародним та українським законодавством – «дитиною є особа віком до 18 років. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею 14 років, а неповнолітньою – у віці від 14 до 18 років «ст. 6 СК України» [13].

«Право – система норм (правил поведінки) і принципів, встановлених або визнаних державою як регулятори суспільних відносин, які формально закріплюють міру свободи, рівності та справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни, забезпечуються всіма заходами легального державного впливу аж до примусу»[17] .

О. Шульц так конкретизує визначення поняття прав дитини – «це система соціальних, економічних, культурних та інших можливостей, які зумовлені особливостями фізичного, психологічного та розумового розвитку дитини, що визнаються та здійснюються у певний період життя людини – дитинства, виходять з принципів природного права, загальнолюдських цінностей, визнаних у міжнародному праві та національному законодавстві, гарантуються державою, суспільством, сім'єю та іншими суб'єктами права й мають особливий режим та механізм реалізації та захисту» [22].

Співзасновниця Конвенції ООН Еглантайн Джебб у своїх працях вказувала: «згідно з цією Декларацією прав дитини, загально відома як «Женевська декларація», чоловіки та жінки всіх націй, визнаючи, що людство зобов'язане Дитині найкращим, що воно може дати, проголошують і визнають своїм обов'язком, що поза межами раси, національності чи віросповідання» [25].

Основні принципи та права дитини в Конвенції ООН про права дитини (КОПД), прийняті у 1989 році. включають:

Недискримінація: дитина має право на рівні можливості без будь-якої форми дискримінації, незалежно від раси, кольору шкіри, стану, мови, релігії, політичного або іншого переконання, національного, етнічного чи соціального походження, майнового, фізичного стану, народження чи будь-якого походження.

Рішення, які стосуються дітей, повинні прийматися з врахуванням їхнього інтересу. Цей принцип є основою багатьох аспектів правових, сімейних та соціальних відносин, які стосуються дітей.

Кожна дитина має право на життя та розвиток – фізичного, психічного, соціального та емоційного.

Діти мають право висловлювати свою думку у справах, які їх стосуються, враховуючи свій вік та зрілість. Участь дітей

може бути в різних формах, включаючи право на вільне висловлювання думок і право брати участь у прийнятих рішеннях.

Право на охорону від насильства та зловживання: діти мають право на захист від будь-якого виду фізичного, психічного чи сексуального насильства, зловживання чи експлуатації. Діти мають право на належний рівень життя, включаючи доступ до освіти та медичного обслуговування.

«Серед загальних прав дитини, які гарантуються законодавством, як правило виділяють наступні:

- право на життя;
- право на охорону здоров'я і безоплатну кваліфіковану медичну допомогу;
- право на безпечні умови для життя і здорового розвитку;
- право на ім'я та громадянство;
- право на рівень життя, достатній для фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного і соціального розвитку;
- право на вільне висловлювання особистої думки, формування власних поглядів, розвиток власної суспільної активності;
- право на свободу совісті та релігійних переконань;
- право на отримання інформації, що відповідає її віку, в тому числі право на вільний пошук, отримання, використання, поширення та зберігання інформації в усній, письмовій чи іншій формі, за допомогою творів мистецтва, літератури, засобів масової інформації, засобів зв'язку (комп'ютерної, телефонної мережі тощо) чи інших засобів на вибір дитини);
- право на звернення, зокрема, до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, засобів масової інформації та їх посадових осіб із зауваженнями та пропозиціями стосовно їхньої діяльності, заявами та клопотаннями щодо реалізації своїх прав і законних інтересів та скаргами про їх порушення;
- право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності, зокрема, дитина вправі особисто звернутися до державних органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів;
- право на проживання в сім'ї разом з батьками або в сім'ї одного з них та право на піклування батьків;
- право на освіту;
- право на майно та житло, зокрема, дитина власника або орендаря житла має право користуватися ним нарівні;
- право на працю та на зайняття підприємницькою діяльністю;

- право на об'єднання в дитячі та молодіжні громадські організації, при цьому створення дитячих організацій політичного та релігійного спрямування забороняється.

Разом із загальними правами людини, які належать неповнолітнім, законом передбачені і деякі особливі права дитини, специфіка яких обумовлена її потребою в особливому захисті, турботі і допомозі» [18].

У сучасному світі війна є однією з найбільших загроз безпеці та добробуту. Серед тих, хто стає найбільш беззахисними жертвами конфліктів – це діти. Порушення прав дітей в умовах війни є серйозною проблемою, що вимагає уваги та дій з боку міжнародного співтовариства.

В умовах збройних конфліктів найбільше потерпають діти, які вразливі та довірливі, не спроможні забезпечити себе самостійно. Не випадково в міжнародному праві приділяється значна увага захисту прав дітей.

Під час російсько-української війни порушуються усі можливі права дітей, зокрема – право на охорону здоров'я, адже багато дітей поранено. Фактичну кількість загиблих і поранених дітей встановити неможливо, оскільки в українських містах окупаційні війська ведуть активні бойові дії. ЮНІСЕФ відзначає «зниження охоплення населення плановою та дитячою імунізацією, зокрема проти кору та поліомієліту. Невдовзі це може призвести до спалахів захворювань, яким запобігають вакцини, особливо в перенаселених місцях, де люди шукають захисту від насильства» [15].

«Війна в Україні, як і всі війни, є кризою захисту дітей і прав дитини», – сказав Омар Аді, заступник виконавчого директора Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ). За останній місяць, за його словами, Організація Об'єднаних Націй підтвердила «майже 243 смертей дітей у результаті бойових дій, причому фактична цифра, ймовірно, буде значно вищою. Набагато більше дітей отримали травми, були переміщені та зазнали серйозних порушень своїх прав. Тим часом школи по всій Україні зазнали ударів важкої артилерії, авіаударів та іншої вибухової зброї, або використовувалися у військових цілях, все це свідчить про порушення прав дітей» [16].

За даними Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні, «станом на 30 квітня 2021 року, з початку збройного конфлікту на Донбасі загинуло 152 дитини та 146 було поранено. Лише з 2017 року, близько 70 тисяч дітей отримали статус

таких, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, 90 з них мають такий статус через тілесні травми» [1].

«За даними Національного інформаційного бюро станом на 16 жовтня 2023 року відомо про 19546 дітей, які депортовані та або примусово переміщені, хоча точну кількість постраждалих дітей встановити неможливо. Окремо на сайті зазначено, що за даними з відкритих джерел, озвучуваних РФ, така кількість депортованих або тимчасово перевезених дітей становить 744 000» [4].

Ще одним жахливим і жорстоким порушенням прав дітей є зґвалтування й інші форми насильства. Згідно зі ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства», держава здійснює захист дітей від «усіх форм домашнього насильства та інших проявів жорсткого поводження з дитиною, експлуатації, включаючи сексуальне насильство, зокрема з боку батьків або осіб, які їх замінюють». Також зґвалтування суворо заборонене ст. 27 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 [4].

В умовах війни порушується і право дитини на освіту, що має важливе значення для її особистісного розвитку. У зоні проведення активних бойових дій не мають змоги функціонувати дошкільні, загальноосвітні та позашкільні навчальні заклади. Порушується і право дитини на свободу вираження поглядів, права на свободу, фізичну та психологічну безпеку, нормальне існування та розвиток, на сімейне виховання, житло, на достатній життєвий рівень, на громадянство, вільне переміщення тощо. Росія вдається до примусової депортації українських дітей-сиріт, дітей без статусу і дітей, позбавлених батьківського піклування почали «влаштувати» у прийомні російські сім'ї.

«Лише за перший місяць війни близько чотирьох мільйонів дітей стали вимушеними переселенцями» [1]. Ці діти позбавлені низки прав, насамперед на нормальний фізичний та особистісний розвиток, психологічні травми багатьох із них неминучі.

Війна в Україні стала справжнім геноцидом, це підтверджує облога міста Маріуполя, звірства в Гостомелі, Ірпені, Бучі та інших містах і селищах України.

Важливим напрямом діяльності нашої держави у сфері захисту прав дитини є покращення чинного законодавства, ратифікація конвенцій, у тому числі імплементація норм міжнародного права. Однак в умовах війни, реалізувати виконання покладених на державу функцій щодо забезпечення захисту прав дитини вкрай важко.

Отже, в умовах війни в Україні російська федерація порушує усі права дитини. Військові конфлікти несуть серйозну

шкоду фізичному та психологічному благополуччю дітей. Деякі аспекти захисту дітей у воєнних умовах включають: діти повинні бути захищені від фізичного, психологічного та сексуального насильства. Заборона використання дітей у якості солдатів та заходи для уникнення їхньої мобілізації; забезпечення безпеки дітей, доступу до гуманітарних послуг: їжа, вода, медична допомога та освіта родини; забезпечення можливостей навчання для всіх дітей у безпечному середовищі; надання допомоги дітям, які потребують психологічної підтримки та реабілітації через військові травми; запобігання випадкам розлучення дітей із їхніх родин та створення умов для їх повторного об'єднання.

Примітки

1. Діти та збройні конфлікти: нормативно-правова база. URL: <https://warchildhood.org/ua/children-and-armed-conflict-legal-framework/>

2. Діти, яких торкнувся збройний конфлікт в Україні. дослідницький звіт. Програма «Радник». URL: <https://radnyk.org/wp-content/uploads/2019/10/Doslidnyczkyj-zvit-Dity-yakyhtorknuvsya-zbrojnyj-konflikt-v-Ukrayini-.pdf>

3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 8 червня 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

4. Дискримінаційне переслідування українських дітей на ТОТ позбавляє їх доступу і права на освіту URL: https://lb.ua/blog/koalitsiia_ua5am/580452_dyskriminatsiyne_peresliduvannya.html

5. Дитина не сама. URL: <https://dity.msp.gov.ua/>

6. Заворотько І., Кориневич А., Короткий А. Діти під російським прицелом. URL: <https://zn.ua/ukr/LAW/diti-pid-rosijskim-pritsilom.html>

7. Захист прав дітей в умовах війни. Збірник матеріалів до 110-річчя Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2022.

8. Захист прав дитини в умовах воєнного стану: засідання Коордштабу. 2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/zakhyst-prav-dytnyuv-umovakh-voiennoho-stanu-zasidannia-koordshtabu>

9. Конвенція про права дитини URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

10. Конвенція про права дитини та участь неповнолітніх у збройних конфліктах URL: https://minjust.gov.ua/m/str_33359

11. Конвенція ООН про права дитини для дітей URL: <https://www.unicef.org/ukraine/documents/convention-child-friendly-version>

12. Конвенція ООН про права дитини: ратифікована Постановою Верховної Ради України від 27 лютого 1991 № 789-ХІІ. Київ: Столиця, 1997. 31 с.

13. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

14. Ніколайчук С. Захист прав дітей в умовах воєнного стану: проблеми теорії та практики, Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, №4, 94-105. 2022.
15. Об'єднання світової спільноти: 1989–2005 роки URL: <https://www.unicef.org/ukraine/stories/bringing-world-together-19892005>
16. Офіційний сайт ООН. URL: <https://ukraine.un.org/uk>
17. Поняття і ознаки права. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-1625.html>
18. Права дитини в Україні URL: <https://stepmrvk.net.ua/prava-ditini-v-ukra%D1%97n%D1%96.html>
19. Права дитини. URL: <https://www.doccity.com/ru/prava-ditini-1/1295468/>
20. Сприяння дотриманню прав дітей, що постраждали від збройного конфлікту та забезпечення державних гарантій їх захисту. Результати дослідження. 2021. URL: <https://drive.google.com/file/d/1ogS7LS3BjnrMQo6tF25knn-bxNUgswvz/view>
21. Шевченко-Бітенська О. В. Правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства: дис. канд. юрид. наук: 12.00.11. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2015. 210 с.
22. Шульц О. «Права дитини» як категорія сучасного конституційного права. *Часопис Київського університету права*. № 3. 2009, С. 91-96.
23. Як захистити права дитини в умовах воєнного стану. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/yak-zahistiti-prava-ditini-v-umovah-voennogo-stanu.html>
24. Ярмол А. Карпюк А. Порушення прав дитини в умовах війни в Україні. 2022.
25. Tribute to the Memory of Eglantyne Jebb. URL: <https://international-review.icrc.org/sites/default/files/S0020860400012213a.pdf>

ЗМІСТ

ПІДСУМКИ ОБЛАСНОГО ЕТАПУ КОНКУРСУ-ЗАХИСТУ МАН	3
Барабаш Софія ДІЯЛЬНІСТЬ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ОКРУЖНОГО ТА НАДРАЙОННИХ ПРОВІДІВ ОУН (1941–1953 РР.)	4
Вішак Артур ПЕРША КАВ'ЯРНЯ НА ПОДІЛЛІ: МІФИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ	10
Глушковецький Ельдар ЕКОНОМІЧНА СПІВПРАЦЯ ЛИТВИ ТА УКРАЇНИ У 2013–2023 РР.	13
Грозний Артур МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПОЛЕ СПІВПРАЦІ ТА ТОЧКИ НАПРУГИ	18
Карпінська Анастасія ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ДОПОМОГИ	23
Катеринчук Богдан УКРАЇНЦІ В ЛАВАХ ІНОЗЕМНОГО ЛЕГІОНУ У ФРАНЦІЇ В 1939–1940 РР.	31
Климкович Сандра РОЛЬ ЖІНОК У РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ (ЧЕРВЕНЬ–ЛИСТОПАД 1919 Р.)	41
Лаврентюк Ангеліна ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄВИХ ОРІЄНТИРІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	48
Ломага Максим ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВИХ ОБ'ЄДНАНЬ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ВИШУ (1919–1930 РР.)	56
Машталір Вадим СЕРБСЬКИЙ ФРОНТ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У 1914 РОЦІ	64
Мелекесцев Назар ВТРАЧЕНЕ ДИТИНСТВО: СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ	70
Орлов Платон УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ У СКЛАДІ ЗБРОЙНИХ СИЛ ПІВДНЯ РОСІЇ У 1917–1920 РОКАХ	78

Парасунько Олександра ФОРМУВАННЯ ЛОКАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДЕРЕВ'ЯНОЇ АРХІТЕКТУРИ ПОДІЛЛЯ XVIII–XIX СТ.	90
Сірош Анна ВЕЙМАРСЬКА РЕСПУБЛІКА	99
Сотницький Владислав ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ФРАНЦІЇ У 20 – 40-Х РОКАХ XIX СТ.	116
Ткач Юліана УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ І НА ВОЛИНІ У 1939–1941 РР.	125
Яковець Софія ЗАХИСТ ПРАВ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	138

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

Історичний факультет

Кам'янець-Подільська міська організація Національної спілки
краєзнавців України

Управління освіти та науки Кам'янець-Подільської міської ради

НАУКОВІ СТУДІЇ

УЧНІВ-СТАРШОКЛАСНИКІВ

Випуск 10

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ ЗА ПІДСУМКАМИ РОБОТИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО МІСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
МАЛОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Навчальна лабораторія «Дидактика історії»
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка,
32301, м. Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14